CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE NOORD-BRABANT

M.I.P.

Gemeente Breda

Provincie
Noord-Brabant

maart 1995

colofon

De Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/ Monumenten Inventarisatie Project wordt verricht door dhr. drs. A. van Leeuwen (coördinatie), dhr. drs. J. Michels, dhr. H. Ruiter arch. h.b.o., mevr. drs. M. Vaessen, mevr. drs. W. Wessel.

Secretariaat: mevr. H.van Wanrooij- de Cort,
Brabantlaan 1, 5216 TV 's-Hertogenbosch. Tel. 073-808022.

De rapporten zijn te bestellen bij de het servicecentrum van de Provincie Noord-Brabant, Brabantlaan 1, 5216 TV 's-Hertogenbosch. Tel.: 073-812525.

INHOUD

Woord vooraf 5

Werkwijze en criteria 6

1. Situering der gemeente 9
   1.1. Ligging 9
   1.2. Ontwikkeling 9

2. Bodemgesteldheid 10
   2.1. Bodemsoorten 10
   2.2. Hoogte en afwatering 10

3. Grondgebruik 11

4. Infrastructuur 12
   4.1. Wegen 12
   4.2. Spoor- en tramwegen 12
   4.3. Waterwegen 12
   4.4. Dijken en kaden 13
   4.5. Militaire infrastructuur 13

5. Ontwikkeling van de nederzettingen 14
   5.1. Breda 14
      5.1.1. De vestingstad 14
      5.1.2. Ontwikkelingen in de binnenstad tussen 1870-1940 15
      5.1.3. Naoorlogse ontwikkelingen in de binnenstad 15
      5.1.4. De singels en de Stationsbuurt 15
      5.1.5. Tramsingel 16
      5.1.6. Ruiterbosch (oostelijk deel, vanaf 1910) 16
      5.1.7. Oud-Boeimeer (1920-1940) 17
      5.1.8. Haagpoort (1910, 1935-1940) en Tuinzicht (vanaf ca. 1900) 17
      5.1.9. De Belcrum (1927-1940) 17
      5.1.10 Het gebied Zandberg 18
      5.1.11 Sportpark I en II (1927-1935) 18
      5.1.12 Overakker, inclusief Valkenierslaan (1926-1935) 18
      5.1.13 Teteringsedijk 19
      5.1.14 Stadsontwikkeling na 1940 19
   5.2. Ginneken 19
   5.3. Princenhage 20
   5.4. Overige gehuchten 20
   5.5. Verspreide bebouwing 20

6. Stedebouwkundige typologie 1850-1940 22
   6.1. Typologie 22
   6.2. Beschrijving van de "gebieden met bijzondere stedebouwkundige waarden 1850-1940" 23
      6.2.1. Nieuwe Ginnekenstraat en Van Coothplein. 23
      6.2.2. Wilhelminapark en omgeving 24
      6.2.3. De Baronielaan en omgeving 24
      6.2.4. Montenspark en Montensbos 25

7. Karakteristiek der objecten, bouwvormen en typen 27
7.1. Woonhuizen 27
7.2 Boerderijen 27
7.3. Industriële en bedrijfsgebouwen 28
7.4. Openbare gebouwen 28
7.5. Kerkelijke gebouwen 29
7.6. Buitenhuizen 29
7.7. Militaire werken 29
7.8. Infrastructurele en waterstaatkundige werken 30
7.9. Artefacten 30
7.10 Groenelementen 31

8. Objectgegevens 32

9. Literatuur 70

10. Fotobijlage met karakteristieke objecten 73

Kaart (bijlage)

Woord vooraf

Dit rapport over Breda maakt deel uit van de serie Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/Monumenten Inventarisatie Project. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen tot ca. 1940 in de steden en dorpen van de provincie.
De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de stedebouwkundige structuur, de bebouwing van kern en buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde.

Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorische waardevolle bebouwing van de provincie vast te laten leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld. In september 1979 is een drietal inventarisatoren aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten.
Dit model is tot eind 1988 gehanteerd in 69 gemeenten. Najaar 1988 is ook in Noord-Brabant het door de minister van WVC geëntameerde Monumenten Inventarisatie Project van start gegaan. Binnen dit project wordt vastgelegd hetgeen in Nederland tussen ca. 1850 en 1940 aan bouwkunst en stedebouw is gerealiseerd.

Het MIP beoogt:
- het verkrijgen van een eerste landelijk overzicht van de zgn. "jongere bouwkunst en stedebouw' (ca. 1850 - 1940)
- het bevorderen van kennis en waardering voor historische stads- en dorpsgezichten en voor monumenten van geschiedenis en kunst uit de periode 1850 - 1940
- het formuleren van uitgangspunten ten behoeve van publikaties en wetenschappelijk onderzoek op architectuurhistorisch, bouwhistorisch, stedebouwkundig, historisch-geografisch of industrieel-archeologisch gebied
- het verkrijgen van bouwstenen als een eerste aanzet tot nieuw te ontwikkelen beleid van Rijk, provincies en gemeenten ten aanzien van de ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling en monumentenzorg, alsmede van een basis voor planologisch-stedebouwkundige afwegingen
- het verzamelen van informatie die voor Rijk, provincies en gemeenten als basis kan dienen bij het selecteren en registreren van objecten, ensembles, structuren en dorps- en stadsgezichten.

Het rapport Breda is samengesteld door drs. E.M. Dolné en bewerkt door drs. J.C.M. Michels. Dhr. Dolné inventariseerde in 1988 en 1989 het grondgebied der gemeente Breda ten behoeve van het MIP. De lijst der door hem beschreven objecten is aan deze tekst toegevoegd.
Na de inleidende tekst volgt een beknopt overzicht van de geinventariseerde objecten, aangevuld met enkele foto's. De volledige gegevens bevinden zich bij de provincie Noord-Brabant.

's-Hertogenbosch, december 1994.

Werkwijze en criteria

In Brabant is het MIP officieel van start gegaan op 1 oktober 1988. De inventarisatie wordt hierbij gebiedsgewijs aangepakt. Daartoe is de provincie in acht werkgebieden verdeeld, op basis van de historische en bestuurlijke ontwikkelingen in de periode 1850 - 1940.
Deze gebieden zijn:
1. Brabants Kleigebied
2. Zuidwest Brabant
3. Regio Tilburg
4. Regio 's-Hertogenbosch
5. Kempen
6. Regio Eindhoven
7. Maaskant
8. Brabantse Peel

Bij de inventarisatie wordt - binnen een zo breed mogelijke context - gewerkt van groot naar klein.
Eerst wordt van elk gebied een schets gegeven van de algemene karakteristieken. Op basis hiervan wordt voorts - gemeentegewijs - ingegaan op de stedebouwkundige aspecten van een stad of dorp. Tegen deze achtergrond worden ten slotte de objecten in de verschillende gemeenten beschreven.
De door het rijk voorgestelde werkwijze sluit goed aan bij onze sinds 1979 gevolgde werkwijze. Onbewust vooruitlopend op het MIP heeft de provincie vanaf het begin naast de oudere bouwkunst (ca. 10% van de monumenten in Brabant) ook steeds de jongere bouwkunst (ca. 90% van de monumenten) in haar werkwijze betrokken. Dit uitgangspunt zal binnen het MIP gehandhaafd blijven, met dien verstande dat de gegevens van de oudere bouwkunst buiten het MIP-kader vallen en dus niet aan het rijk geleverd zullen worden. Zij zullen wel voorkomen in de rapporten van de gemeenten die gewoon zullen blijven verschijnen. Tevens zullen nu ook de grote gemeenten (Tilburg, Breda, Bergen op Zoom, Eindhoven, Roosendaal, Helmond en 's-Hertogenbosch) beschreven worden.
In de geautomatiseerde MIP-bestanden welke uiteindelijk aan het Rijk geleverd gaan worden, zal ook het bestaande materiaal van jongere bouwkunst van de 69 reeds geïnventariseerde gemeenten worden opgenomen.
Deelname aan het MIP verleent de provinciale inventarisatie een belangrijke toegevoegde waarde. Zonder extra provinciale investering wordt het inventarisatiebestand geautomatiseerd en in overeenstemming gebracht met een landelijke opzet.
Voor verdere details verwijzen wij naar de Handleiding Inventarisatie jongere bouwkunst en stedebouw (1850-1940), Zeist- 's-Gravenhage 1987.

Criteria

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking komen moet uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurt aan de hand van een aantal criteria, die groepsgewijs worden omschreven.
Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk. Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurverstorende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken. Een heel

ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 zijn uiteindelijke vorm kreeg. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.
Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek worden alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

* Architectonische en kunsthistorische criteria

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedebouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

* Planologische, landschappelijke en stedebouwkundige criteria

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten, erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex
- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedebouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

* Sociaal- en cultuurhistorische criteria

- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, is het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere. Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudig voorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontlenen vooral daaraan hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen.
Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Samenstelling rapport

In dit rapport wordt een beeld gegeven van de cultuurhistorisch waardevolle structuren en objecten van jongere bouwkunst binnen de gemeente. Hierbij is de samenhang tussen de objecten en het landschap of de nederzetting van groot belang.

Door het raadplegen van de historisch-geografische beschrijving van het inventarisatiegebied (afzonderlijk verkrijgbaar) en het naslaan van specifieke plaatsgebonden literatuur ontstaat een beeld van de ontwikkelingen tot ca. 1950. De topografische kaarten van ca. 1850, 1900 en heden op de schalen 1 : 50.000 en 1 : 25.000 zijn eveneens van belang, omdat door vergelijking een indruk ontstaat van occupatiepatronen en ontwikkelingen tot op heden. In het veld wordt dit beeld aangevuld met eigen waarneming.
Vervolgens worden per kern en in het buitengebied de objecten die aan de eerder genoemde criteria voldoen geregistreerd.

Elk rapport omvat de volgende onderdelen. Na Woord Vooraf en Werkwijze en Criteria worden de ligging van de gemeente (hoofdstuk 1), de bodemgesteldheid (2) en het grondgebruik (3) behandeld. Dan volgt een overzicht van de veranderingen in infrastructuur, wegen, waterlopen etc. (4). Vervolgens worden de nederzettingen behandeld (5). In de hoofdstukken 6 - 8 worden de onderzoeksresultaten beschreven. Voor de grotere gemeenten met planmatige ontwikkelingen tussen 1850-1940 wordt een stedebouwkundige typologie gegeven met een kaart van gebieden van bijzondere stedebouwkundige waarde. Bij de meeste kleinere gemeenten blijft dit onderdeel achterwege. Hier hebben in het algemeen immers in de periode 1850-1940 geen samenhangende stedebouwkundige ontwikkelingen plaatsgehad. Wel worden in sommige gemeenten waardevolle bebouwingsgroepen van vòòr de periode 1850-1940 apart aangegeven.
Dan volgt een karakterisering der objecten, bouwvormen en typen (boerderijen, woonhuizen, openbare gebouwen etc.). Dit alles wordt afgesloten met beknopte objectgegevens bestaande uit adres, oorspronkelijke functie, huidige functie, architect en datering. De kaart 1 : 10.000 bevat de stedebouwkundige typologie en de gebieden van bijzondere waarden.

1. Situering der gemeente

1.1. Ligging

Breda is gelegen in westelijk Brabant en maakt deel uit van de M.I.P. regio "Zuidwest Brabant". Behalve de stad Breda liggen in de gemeente de daar mee vergroeide nederzettingen Prinsenhage en Ginneken, alsmede de gehuchten Achterste Rith, Bieberg, Burgst, Effen, Emer, Gageldonk, Lies, Overa, Rith, Vaareind, Vruchtschoot en een deel van Westrik.
De gemeentegrenzen volgen een deels natuurlijk, deels kunstmatig bepaald tracé. In het noorden wordt de grens met de gemeente Terheijden bepaald door de Mark. Aansluitend wordt de westelijke grens door de polder de Vught bepaald door oude dijktracés, zoals die van de Zwarte Dijk. Hier grenst Breda aan Teteringen. Zuidelijk van de spoorlijn Breda-Tilburg worden volgens grillig patroon de zuidelijke akkerbodems en bosgebieden tegen Nieuw-Ginneken, Rijsbergen en Etten-Leur doorkruist. De oostelijke gemeentegrens wordt gevormd door de oude Moerdijkse Postbaan, totdat de spoorlijn Breda-Roosendaal bereikt wordt. Via het tracé van de spoorlijn naar Dordrecht bereikt de gemeentegrens in het noorden de Mark. Breda ligt hier tegen Prinsenbeek. De grenzen omvatten op 1-3-1991 7.711 ha. De gemeente telde toen 127.000 inwoners.

1.2. Ontwikkeling

De stad was in de middeleeuwen het centrum van de voormalige Baronie van Breda, die voor de hertog van Brabant vanwege de strategische ligging ten opzichte van Holland van groot belang was. De naam Breda komt voor het eerst voor in een akte uit 1125. Op een zandtong bij de samenvloeiing van Mark en Aa of Weerijs ontstond bij het kasteel een kleine nederzetting. In 1252 werd de nederzetting tot stad verheven, nadat een eeuw eerder door de heren van Breda een begin was gemaakt met de uitbouw tot vestingstad. Deze functie zou de nederzetting tot de afbraak van de wallen tussen 1870-1880 behouden. Na de uitleg kon de stad uitgroeien tot een belangrijke handelsstad, gelegen in de regio tussen de havens van Rotterdam en Antwerpen. De gemeente werd in 1927 en met name in 1942 belangrijk vergroot door de annexatie van Ginneken en Princenhage. In de jaren zestig kreeg de stad delen van het grondoppervlak van Teteringen (Heusdenhout) en Prinsenbeek (Haagse Beemden).

2. Bodemgesteldheid

2.1. Bodemsoorten

Breda ligt op de vochtige gronden nabij de samenvloeiing van de rivieren de Mark en de Aa of Weerijs. Zuidelijk van de stad liggen uitgestrekte zandgronden. De fijnkorrelige zandgronden bestaan voor een groot deel uit pleistocene zanden. Deze oudere zandgronden, afgezet door rivieren, komen nergens aan de oppervlakte. Overal zijn ze afgedekt door een laag van 2 à 3 meter jonger materiaal, afgezet tijdens de laatste ijstijd, bestaande uit grof zand, slibgronden en venige materiaalsoorten. De vorming van deze laag is ook tijdens het Holoceen doorgegaan. Tevens ontstonden in deze periode de her en der over het zuidelijke deel van de gemeente verspreid liggende zandruggen, zoals langs de huidige Valkenierslaan en in het Mastbosch. Het gebied ten noorden van de stad is bedekt door een ca. 1 meter dikke laag rivierklei, met plaatselijk veenafzettingen.

2.2. Hoogte en afwatering

Door het hoogteverschil van ca. 7 meter boven NAP in het zuiden naar ca. 1 meter in het noorden is de afwatering in de omgeving van zuid naar noord gericht. Naast de Mark en Aa of Weerijs is er een aantal kleinere riviertjes die op deze twee hoofdstromen afwateren. De Bijloop, een oude turfvaart, ligt tussen Rucphen en Breda. De Leie nadert Breda vanuit het oosten en wordt daar opgenomen in de Mark. Oorspronkelijk waren er meer beekdalen ten zuiden van de huidige stad. Deze beken, die in de Mark uitmondden, zijn in de loop van de tijd echter verzand, waardoor moerassige gebieden ontstonden. Voor de waterhuishouding werd door de eeuwen heen de loop van de Mark door de stad gehandhaafd. Globaal liep dat tracé tussen Markendaalseweg naar de haven. Nadat in de late negentiende eeuw kleine zijtakken van de rivier reeds gedempt waren (de Gampel (huidige Johan van Polanenkade) en de Donk (Prinsenkade)), werd in 1942 het gedeelte van de zuidelijke grens van het centrum tot aan de haven gedempt.

3. Grondgebruik

De fysisch-geografische structuur van de gemeente, met de door beken doorsneden hogere zandgronden en de noordelijke jonge kleigronden, heeft tot gevolg gehad dat er wat betreft het agrarische grondgebruik een duidelijke tweedeling valt te constateren. Op de noordelijke kleigronden heeft van oudsher de veeteelt overheerst. De zuidelijke zandgronden, met name de hoger gelegen ruggen, werden reeds vroeg in gebruik genomen voor akkerbouw. Voorbeelden van deze gebieden zijn De Rith en Molengracht. De lagere delen in het zuidelijke gebied, voornamelijk bestaande uit beemdgronden langs Aa en Mark, werden vooral gebruikt voor de veeteelt. Delen van de zuidelijke gronden werden in de middeleeuwen met bos beplant. Zo zijn het Mastbosch en het Liesbosch in hun huidige omvang reeds vanaf de zestiende eeuw bekend. Het Mastbosch werd aangelegd op initiatief van graaf Hendrik III van Breda (1483-1538) en is in aanleg het oudste dennenbos van Nederland. De aanleg beoogde, naast houtproduktie, verbetering van de wildstand. Ten zuidoosten van de stad reikt het Ulvenhoutsebos tot aan de stadsgrens, terwijl ten noordoosten van de stad de Teteringse Heide zich uitstrekt tot aan de oude weg naar Tilburg. Door de stedelijke ontwikkelingen zijn de bossen steeds meer gaan fungeren als groene stadsgrenzen.
Door de snelle uitbreiding van de stad na het slechten van de wallen in de negentiende eeuw zijn veel van de oude weidegronden bebouwd.

4. Infrastructuur

4.1. Wegen

De oude vestingstad was in de middeleeuwen via drie interlokale wegen te bereiken: vanuit het zuiden (Ginneken), westen (Antwerpen) en oosten (Tilburg en 's-Hertogenbosch). In de eerste ommuring van de stad (ca. 1230) komt dan ook aan elk van de vermelde zijden een poort voor. Aan de noordzijde liep slechts een jaagpad langs de Mark. De drie in- en uitgaande wegen zouden feitelijk tot de sloop van de stadswallen de wegenstructuur in en rond de stad bepalen. In de stad zelf bereikte men via de Haagdijk en de Brugstraten vanuit het westen de Markt. Vanuit het zuiden leidden de Ginnekenstraat-Eindstraat-Karrestraat en Torenstraat naar de kern van de stad, terwijl Boschstraat-Veemarkt (tot 1892) en Veemarktstraat vanuit het oosten de toegang vormden. De karakteristieke singels rondom het huidige centrum werden aangelegd na de sloop van de wallen. Door deze singels werden voor het eerst de drie interlocale wegen buiten de markt met elkaar verbonden.
Van groot belang was de aanleg van de weg Roosendaal-Breda en Breda-Tilburg, onderdeel van de nieuwe verbinding tussen Bergen op Zoom en Grave omstreeks 1820. De rijksweg, met zijn karakteristieke rechtlijnige beloop en (deels bewaarde) beplanting met eiken aan weerszijden, loopt niet door Breda maar gaat ter plaatse over in bestaande infrastructuur, de Teteringseweg en de Steenweg.
Na de Tweede Wereldoorlog werd de wegenstructuur belangrijk uitgebreid. Door de aanleg van de Keizerstraat (1952), Claudius Prinsenlaan (1953-54), J.F. Kennedylaan (in combinatie met demping haven, 1962-64) worden de ten oosten en westen van de stad gelegen uitgestrekte militaire terreinen doorsneden en de betreffende stadsdelen ontsloten. Ook komen er in deze tijd nieuwe toevoerwegen naar het centrum. Deze straten, Gen. Maczekstraat-Fatimastraat-Allerheiligenweg (1949-1959) en de Vincent van Goghstraat-Ettensebaan (jaren zestig), versterken de karakteristieke stervorm van de Bredase wegenstructuur.

4.2. Spoor- en tramwegen

In 1855 werd de spoorlijn Breda-Roosendaal geopend. In 1863 trok men de lijn door naar Tilburg. Het belang van het spoor werd vergroot toen de verbinding Breda-Moerdijk werd aangelegd, al moest men tot 1872 wachten op een brugverbinding. Voor de vele bedrijven die zich aan de zuidzijde van de spoorlijn, oostelijk van het station, hadden gevestigd (o.a. Drie Hoefijzers (Ceres-brouwerij), Etna, stoommachinefabriek Backer en Rueb, suikerfabriek Wittouck, werden in de eerste helft van de twintigste eeuw verschillende raccordementen aangelegd. Tussen 1972 en 1976 werd het hoogspoor aangelegd, met nieuwe bruggen, tunnels en een station.
Breda was in de late negentiende en vroege twintigste eeuw het centrum van een fijnmazig net van tramwegen. Deze liepen vanuit het station richting Princenhage en Ginneken. Ook bestond er een tramverbinding met Antwerpen. Na ca. 1925 verminderde de populariteit van de tram ten gunste van het busvervoer. In de jaren dertig werd bij het station een busemplacement aangelegd.

4.3. Waterwegen

De Mark was traditioneel van groot belang voor de aanvoer van zee- en riviervis, turf en hout. Vanaf de zeventiende eeuw namen de handelsactiviteiten in de stad sterk toe. De rivier speelde in deze ontwikkeling een rol van betekenis. De handelsactiviteiten concentreerden zich toen rond de Haagdijk, waarvoor Haven en Prinsenkade (eerste steen gelegd in 1613 door prins Filips Willem) de aanlegkaden vormden. Eerst rond 1900 kan men echter spreken van druk scheepvaartverkeer. Bedrijven vestigden zich langs de rivier, met name aan de Tramkade en in het gebied rond de Jan van Polanenkade. Na 1960 nam het scheepvaartverkeer op de Mark nabij het stadscentrum sterk af, enerzijds door de verplaatsing van vele bedrijven naar speciale bedrijventerreinen in Breda-Noord, anderzijds door de vermindering van het kolentransport in verband met het gebruik van aardgas. De oude Haven werd in 1964 gedempt. Met de bedrijven verplaatste de scheepvaart zich naar het noorden van de stad, waar in de jaren zestig een nieuwe haven is aangelegd.

4.4. Dijken en kaden

In de Haagse Beemden, langs de Mark en in het gebied Overa liggen enkele dijken. In de Haagse Beemden zijn veel van de dijken door de bebouwing van het gebied verdwenen. De dijken langs de Mark en de grote polders in het noordelijk deel van het gebied zijn heden nog intact. De dijken langs de Mark en Aa of Weerijs in het gebied Mastbosch-Overa (Breda-Zuid) werden na omvangrijke kanalisatiewerken tussen 1960 en 1970 nagenoeg volledig vervangen.
Eén van de drie oude havenkademuren, namelijk die van de Nieuwe Prinsenkade, is onder het huidige wegdek bewaard gebleven. De Nieuwe Prinsenkade werd in 1876-1877 gebouwd ter verlenging van de zeventiende-eeuwse Prinsenkade. Ze was bedoeld voor de aanleg van schepen met stukgoed (met name hout en kolen) voor de bedrijven rond de Zoutstraat en voor de gasfabriek die hier tot ca. 1960 gestaan heeft.

4.5. Militaire infrastructuur

De aanwezigheid van de vele militairen in de vestingstad heeft van oudsher een belangrijke rol gespeeld. De ligging van het kasteel heeft uitbreiding van de nederzetting aan de noordelijke zijde eeuwenlang belemmerd. Vooral vanaf de zeventiende eeuw werden grote delen van het stadsoppervlak in gebruik genomen als excercitie- en opslagterrein voor de arsenalen. De aanleg van nieuwe doorgaande wegen op deze terreinen (zie $4.1) heeft tot gevolg gehad dat een verbeterde verbinding met de buitenwijken tot stand kwam, maar ook heden ten dage wordt een belangrijk deel van de oppervlakte binnen de singels nog door het leger gebruikt. De bouw van de Chassé-kazerne (1899), de Seeligkazerne (1939, 1942), alsmede de ontwikkeling van de Koninklijke Militaire Academie tot een belangrijk onderwijscentrum hebben tot op heden een militair stempel op de stad gedrukt.

5. Ontwikkeling van de nederzettingen

5.1. Breda

5.1.1. De vestingstad

Stichting en groei van de middeleeuwse stad

Over de vroegste ontwikkeling van de nederzetting is niet veel bekend. Archeologisch onderzoek heeft uitgewezen dat in het gebied rond het huis Brecht, de Singelstraat en de Schoolstraat, een kleine twaalfde-eeuwse kasteelnederzetting bij een brug over de Mark heeft gelegen. Ook van het kasteel, gelegen op de samenvloeiing van Mark en Aa of Weerijs, is het jaar van ontstaan onbekend. Aangenomen wordt dat de kleine agrarische nederzetting bij dit kasteel onder bescherming van de heren van Breda uit is gegroeid tot een handelsnederzetting. In 1223 wordt in een overeenkomst tussen de hertog van Brabant en Godfried III van Breda gesproken van het "castrum et villa de Breda", hetgeen impliceert dat we te maken hebben met een nederzetting van enige importantie. Dat blijkt ook uit de aarden wal die rond 1330 vervangen werd door een stadsmuur. In 1252 wordt de nederzetting, waar ook de graven van Holland aanspraken op doen, verheven tot 'stad'.
De stadsmuren uit 1330 omvatten reeds het oude hart van de stad. Het wordt omsloten door de huidige Haven, een deel van de Markendaalseweg, Karnemelkstraat, Oude Vest, Kloosterplein, Vlaszak en door het Valkenberg tot het kasteel. Deze oude cirkelvormige kern is nog goed te herkennen in de huidige stadsplattegrond. Evenwijdig aan de Mark lag de Markt. Hieraan staat ook de Grote Kerk, die het eerst wordt vermeld in 1239. De oudste kern van deze nederzetting ligt vermoedelijk oostelijk van de Markt, en bevat mogelijk nog de resten van een oud hof noordelijk daarvan. In 1350 wordt de eerste steen voor een nieuwe burcht gelegd. Deze burcht zou de groei van de nederzetting naar het noorden belemmeren. Rond 1400 is buiten de muren langs de drie toevoerwegen (Haagdijk in het westen, Ginnekenstraat in het zuiden en Boschstraat in het oosten) een lintbebouwing ontstaan. Onder Hendrik III van Nassau werden rond deze nieuwe uitbreidingen vestingwerken aangelegd. Deze uitbreiding (1530-1543) werd in omvang bepaald door de lengte van de lintbebouwing. Zo ontstaat een bebouwing met stadscentrum en drie einden (Boscheind, Ginnekeneind en Haagdijk), die door de aanwezigheid van tussenliggende militaire terreinen (gebouwd na de voltooiing van de fortificaties van 1622 en 1701) slechts via het stadscentrum te bereiken zijn. De oude muur werd afgebroken. In de volgende eeuwen werden de vestingwerken verbeterd en uitgebreid.
Na de brand van 1534, waarbij van de ca. 750 huizen er 580 in de as werden gelegd, werd de stad weer opgebouwd, waarbij het oude stratenplan werd aangehouden maar de breedte van de een aantal straten werd vergroot. Door de florerende lakenindustrie en de stapel- en overslagfunctie van de haven nam de welvaart toe. Door de bouw van stenen woonhuizen veranderde het aanzien. Omstreeks 1600 werden de nieuwe vestingwerken voltooid en ontstond de driehoekige vorm die nog in de plattegrond van de binnenstad herkenbaar is.

De knellende vestingwerken

Onderdeel van de vestingwerken zijn de grote, binnen en tegen de wallen gelegen excercitie-, arsenaal- en kazerneterreinen, die een belangrijk deel van het stadsoppervlak innemen en bovendien de communicatie tussen de 'einden' bemoeilijken. Doordat er over de terreinen geen wegen lopen moet immers alle doorgaande verkeer over de Grote Markt worden geleid.
Omstreeks 1625 komt de groei van de stad tot stilstand. Verslechterende economische omstandigheden en de inkrimping van het garnizoen in 1715 hebben tot gevolg dat er nauwelijks bouwactiviteiten plaatsvinden en de stad behoudt in de periode 1625-1750 grotendeels het zestiende-eeuwse uiterlijk. Ook na deze periode, wanneer de handel weer aantrekt en door de overheid belangrijke nieuwe gebouwen worden opgetrokken (Arsenaal, stadhuis), blijft de oude structuur, met haar beperkte verbindingen, ongewijzigd. Binnen de vesting is voldoende ruimte voor kleine uitbreidingen langs de einden, terwijl in het noorden ruimte was voor een grote kasteeltuin, heden ten dage bekend als park Valkenberg. Heeft de aanwezigheid van de militaire werken in de achttiende eeuw nog weinig gevolgen omdat de bevolkingsaanwas zeer gering is, in de negentiende eeuw wordt de groei van bevolking en nijverheid door de militaire werken sterk belemmerd. In 1840 bedraagt het aantal inwoners 13.000, terwijl tien jaar later 14.200 personen in de stad gehuisvest zijn. Met name in de stegen, de erven en op de binnenterreinen van gesloten bouwblokken (bijvoorbeeld het Vissershofje) worden veel woningen opgetrokken. Door ruimtegebrek worden ook schoolgebouwen op binnenterreinen gebouwd (bijvoorbeeld Kar-

renstraat, Lagere School Broeders Huijbergen en Eindstraat, Lagere Meisjesschool). Kort vóór de ontmanteling van de vestingwerken daalt het inwonertal: 13.500 inwoners in 1860 en 1870.

5.1.2. Ontwikkelingen in de binnenstad tussen 1870-1940

Na 1874 onderging de stad grote wijzigingen. Op de plaats van de oude wallen werd een singelgracht aangelegd, die al spoedig bebouwd raakte met woonhuizen en bedrijfsgebouwen (paragraaf 5.14). In de praktijk betekende dit dat ca. 50 procent van de bestaande bebouwing in de periode 1880-1910 betrokken werd bij sloop-, wijzigings- of uitbreidingsplannen. Deze ontwikkeling had met name betrekking op de hoofdstraten van de stad: Veemarkt-straat, Eind- en Karrestraat, Brugstraten en Grote Markt. De bouwactiviteiten komen neer op de vervanging van bestaande gevels door nieuwe, met houten winkelpuien, of aanpassing van de begane grond tot winkelgedeelte. Soms wordt een pand geheel afgebroken en vervangen door een nieuw. Over het algemeen wordt de oude stedebouwkundige structuur gerespecteerd. Door het beschikbaar komen van ruimte in het centrum worden ook grootschalige plannen uitgevoerd ten behoeve van algemene voorzieningen. Op vele plaatsen verschijnen school- en kloostergebouwen. Een goed voorbeeld hiervan is de afbraak van vervallen woonhuizen aan de Nieuwstraat en de bouw van een groot scholencomplex door de zusters Penitenten Recollectinen uit Roosendaal, die al sinds 1848 hier hun klooster hadden. De zusters bouwden enkele jaren later aan de straat een kloosterhuis.

5.1.3. Naoorlogse ontwikkelingen in de binnenstad

Pas na de oorlog verandert het karakter van de binnenstad door de demping van de binnensingels en de Mark (zie paragraaf 4.3). Op de plaats waar de laatste stroomde werd een autoweg aangelegd (de Markendaalseweg). Het plan voor de aanleg van een city-ring, reeds in 1939 geopperd, werd in de jaren vijftig gerealiseerd, hetgeen geresulteerd heeft in een plaatselijke wijziging van de stedebouwkundige structuur, bijvoorbeeld aan de Karnemelkstraat, Houtmarkt, Oude Vest en Kloosterplein. Voor de vestiging van grootschalige gebouwen in de stad wordt de oude stedebouwkundige structuur gewijzigd. Zo luidde de voorgenomen vestiging van een Civic-center (1962-1964) de sloop van de oude bebouwing en wijziging van de structuur van het gebied Vlaszak-Beijerd-Pasbaan met tussenstraatjes in. Ten gevolge van de sterke verkeerstoename zijn de straatprofielen verbreed en werden parkeergarages gebouwd (waarvoor in 1964 de Haven gedempt is).

5.1.4. De singels en de Stationsbuurt

Na de slechting van de wallen werd volgens een ambitieus Plan van Uitleg uit 1874 van ir. F.W. van Gendt (1831-1900) rond het oude centrum een schil aangelegd, met uitlopers langs de straatwegen naar dorpen en steden buiten de stad. Het plan, vergelijkbaar met het iets oudere van Bergen op Zoom, dat één van de oudste van Nederland is, hield de volgende ontwikkelingen in. De vestinggrachten zouden worden vervangen door een rond de stad te graven singel, waardoor een goede waterhuishouding zou zijn gewaarborgd. De Singel rondde de veelhoekige vorm van de oude vestingwerken wat af. Op de vrijgekomen terreinen tot aan de singels projecteerde men nieuwe woonwijken met statige, deftige herenhuizen aan de uitvalswegen. Deze kregen door de grote breedte (ca. 30 meter) en het vele groen (o.a middenberm met dubbele bomenrijen) een boulevard-achtig karakter. De Nieuwe Boschstraat, Nieuwe Ginnekenstraat en Nieuwe Haagdijk werden overeenkomstig het Plan van Uitleg gerealiseerd, terwijl aan de noordzijde buiten de singel de Stationsbuurt met de brede Willemstraat werd gepland en ten zuiden van de stad aan de overzijde van de singel de Nieuwe Ginnekenstraat werd verlengd met de even brede Wilhelminastraat. De tussenliggende straten kregen een breedte van 16 meter. De uitvoering van het Plan leidde tot een karakteristiek stadsbeeld met aan beide zijden van de Singel aangelegde, in plattegrond cirkelvormige singelstraten, hoofd- en zijstraten. De communicatie tussen oude stad (Bosschepoort) en station werd benadrukt door in de as van de brede Willemstraat de deftige, even brede Sophiastraat aan te leggen. De strakke stedebouwkundige opzet wordt benadrukt door de architectuur. De blokken woonhuizen en bedrijfspanden hebben veelal opvallende hoekoplossingen: geveltorens, afgeronde gevels etc. De brede straten worden onderbroken door ruime pleinen en plantsoenen en sluiten aan op het Valkenberg-park. Op de plaats van de geslechte wallen werden ook het Van Sonsbeeckpark en het Wilhelminapark aangelegd. Omstreeks 1910 zijn de voor bebouwing beschikbare gronden aan de Singel volgebouwd.

5.1.5. Tramsingel

Na de komst van de spoorwegen (1855) lag het voor de hand dat een aantal van de in de stad aanwezige bedrijven naar de spoorzone verplaatst zou worden. De Tramkade en omgeving, gelegen nabij spoor en Mark, bood ruimte voor de vestiging van een groot aantal industriële bedrijven, zoals Etna, Wittoeck Suikerfabriek, Hollandse Kunstzijde Industrie, Enka, Backer en Rueb, De Drie Hoefijzers brouwerij en Hero. De meeste van deze bedrijven zijn echter tegenwoordig weer verdwenen, waarbij de fabrieksgebouwen (Etna, CHV) gesloopt werden.
Tijdens het Interbellum maakte de nederzetting een forse groei door. Telde de stad in 1890 20.000 inwoners, in 1910 was dat toegenomen tot 25.000, terwijl de stad in 1920 reeds 30.000 inwoners had. De mogelijkheid tot uitbreiding was echter zeer beperkt. Door de langdurig slepende grenskwesties met de buurgemeenten, die de snel groeiende stad geen medewerking bij de huisvesting van de inwoners wilden geven, heeft het tot het begin van de jaren twintig geduurd voordat daadwerkelijk wijken konden worden aangelegd met een planmatige opzet. Tot die tijd werden kleine uitbreidingen ingepast tussen de radiale wegenstructuur van en naar de oude binnenstad. Na de annexatie van delen van Teteringen in 1927 was deze ruimte wel beschikbaar. Zoals men kan spreken van een negentiende-eeuwse schil, zo kan in het geval van Breda ook gesproken worden van een Interbellum-schil. Annexaties van 1927 en 1942 maakten de weg vrij om de ad hoc-invulling op diverse locaties in de periode 1918-1927 te vervangen door een meer planmatige benadering. Vanwege de oude situatie is dit een gecompliceerd gebeuren. Het grote aantal Interbellumwijken, aansluitend op oude structuren en negentiende-eeuwse uitleg bewijst dat de gemeente enige orde binnen de hier en daar zeer chaotische bebouwing probeerde aan te brengen. Een goed voorbeeld van een dergelijke stedebouwkundige aanpak is te vinden in de bebouwing aansluitend op de Koninginnestraat. Alhoewel nog duidelijk herkenbaar in Ranonkelstraat-Minister Nelissenstraat, Tulpenstraat etc. is toch geprobeerd de gemeentegrenzen van weleer zoveel mogelijk uit te wissen door de bebouwing op elkaar af te stemmen. Een krans van woonwijken werd met behulp van verschillende woningbouwverenigingen gedurende het Interbellum rond de negentiende-eeuwse schil gebouwd. De voortdurende sterke stijging van het inwoneraantal (1930: 42.000, 1940: 50.000) maakte deze activiteiten noodzakelijk.

5.1.6. Ruiterbosch (oostelijk deel, vanaf 1910)

Rond 1890 neemt de betekenis van het Mastbosch als recreatiegebied snel toe. Omstreeks 1900 is de Baronielaan aangelegd en bestaan er via deze boulevard en de kern van Ginneken goede paardetramverbindingen. In de straten direct aan het bos vestigen zich dan ook tal van uitspanningen, die al snel hotelaccommodatie bieden (zoals de hotels Mastbosch en Boshek, die nog steeds bestaan). Ook worden andere voorzieningen gebouwd, zoals het kuuroord Bad Wörishoven (verwoest in Tweede Wereldoorlog) en het sanatorium, later tuchthuis de Heiakker aan de Galderseweg (1906). Aan de zijde van Ginneken worden aan de Duivelsbruglaan, aansluitend op de bebouwing van de Baronielaan, statige herenhuizen gebouwd. Tot 1920 vindt er op kleine schaal woningbouw plaats langs de Galderseweg en Overaseweg. Na die tijd wordt de ontwikkeling van de omgeving meer planmatig aangepakt. De Burgemeester Kerstenlaan (1927) en de Burgemeester De Manlaan (1927) zijn de eerste ontwikkelingen in het plan Ruiterbosch.
De huidige wijk Ruiterbosch omvat het hele gebied tussen de Willem van Oranjelaan, de zuidelijke rondweg, de Dr.Batenburglaan en het Mastbosch. Deze situatie bestaat echter pas sinds 1963. Daarvoor werd de kern van het gebied bepaald door een strook grond, in 1922 afgescheiden van het Mastbosch en door de Dienst Domeinen in kavels verkocht. Het omvatte de huidige Burgemeester Kerstenlaan, Burgemeester de Manlaan, Montensbos en Montenspark. Vanaf 1927 werd langs de genoemde straten een villabebouwing gerealiseerd, waarbij de gespaarde bosschages met mastbomen (restanten van het bos) in de tuinaanleg en groenvoorzieningen worden opgenomen. De forse villa's, gesitueerd op ruime percelen, worden deels in landelijke trant gebouwd, met rieten daken en luiken voor de vensters, deels in Interbellumstijl en Nieuwe Zakelijkheid. Ook de open gedeelten tussen de bestaande lintbebouwing worden ingevuld. Een goed voorbeeld hiervan is de Willem van Oranjelaan-hoek Burgemeester Kerstenlaan, die werd bebouwd met middenstandswoningen. Langs de Bouvignelaan-Galderseweg en de Overaseweg worden rond 1930 ook de eerste grote villa's gebouwd. Men kan hier echter niet spreken van een dichte lintbebouwing. Tussen de villa's en de blokjes oudere woonhuizen zijn veel onbebouwde percelen blijven liggen.
Na de annexatie in 1942 werd de bouw in de directe omgeving van het bos sterk afgeremd. In 1951-1952 werd aansluitend op de bestaande villabouw door prof.ir. J.F. Berghoef een plan ontwikkeld voor de bouw van 35 villa's in twee typen aan een klokvormig aangelegd stratenplan. Pas in de jaren zestig kwam een verdere forse uitbreiding langs de huidige Ruiterboslaan tot stand. Door de aanwezigheid van slechts twee toegangswegen aan de zijde van het Mastbosch is de wijk aan deze zijde tamelijk gesloten van karakter.

5.1.7. Oud-Boeimeer (1920-1940)

De wijk Oud-Boeimeer omvat enkele straten in het gebied Dr. van Campenstraat e.o. en de bebouwing langs de Julianalaan met achterliggende straten. Stedebouwkundig is Oud-Boeimeer een goed voorbeeld van de wijze waarop de met ruimtegebrek kampende stad Breda in de jaren twintig en dertig via een planmatige aanpak openliggende terreinen tussen de bestaande bebouwing (en de aangrenzende open terreinen tussen bestaande wegen) probeerde in te vullen. Daarbij werd gezocht naar een zo optimaal mogelijke aansluiting op de bestaande bebouwing. Vóór de bouw van de Julianabrug over de Mark in 1937 was de Boeimeersingel (1895) doodlopend. Vóór 1937 was de enige verbinding tussen het aan de overzijde van de rivier liggende gebied en de stad binnen de singels de in 1905 aangelegde Hirdesbrug. In 1923 werd, aansluitend op de bebouwing van de Balfortstraat (1908) de huidige Badstraat aangelegd, waarvan de bebouwing bestaat uit aaneengesloten blokken arbeiderswoningen. Na de annexatie van dit gebied (1927) ontwikkelde Breda plannen om het aansluitende gebied van Boeimeer te bebouwen. Daartoe ontwikkelde de gemeente een plan dat uitging van twee fasen. Eerst werd de Dr. van Campenstraat met omliggende straten aangelegd. Stedebouwkundig vormt de L-vormige straat een interessant middelpunt van het wijkje. De oostelijke rooilijn loopt, in tegenstelling tot de westelijke, langs een kromme lijn, waardoor halverwege een pleintje kon worden aangelegd. De kern van de wijk, gelegen tussen de Irenestraat, de Julianalaan en de Mark, kreeg een bebouwing met woonhuizen voor de gegoede middenstand. Na de bouw van de Julianabrug werd de Boeimeersingel doorgetrokken en ter plaatse Julianalaan genaamd (de doorgaande weg naar Princenhage). Langs en achter deze laan (tegenover het van Sonsbeeckpark) werd de bebouwing, ook hier bestemd voor de gegoede middenstand, voortgezet. Direct aan de Julianalaan verrees lintbebouwing, terwijl aan de achterliggende straten in gesloten blokken werd gebouwd.

5.1.8. Haagpoort (1910, 1935-1940) en Tuinzicht (vanaf ca. 1900)

Het Plan van Uitleg van ir. F.W. van Gendt heeft de Haagdijk, als toegang tot het oude centrum, via een dubbele straat, de Nieuwe Haagdijk, aangesloten op de straatweg naar Princenhage. Het begin van deze straatweg, Haagweg genaamd, wordt eveneens gevormd door een ca. dertig meter brede straatweg met middenberm. Deze zet stedebouwkundig de Nieuwe Haagdijk aan de overzijde van de singel voort, alvorens het profiel van de oudere en smallere Haagweg aan te nemen. Tot aan de kruising Tuinzichtlaan-Heuvelstraat wordt de Haagweg gerekend tot de wijk Haagpoort-Tuinzicht, grotendeels tot stand gekomen in de jaren 1925-1940. De bebouwing strekt zich zowel ten noorden als ten zuiden van de weg uit. In het zuidelijke deel ligt Haagpoort, een in 1910 door de N.V. Volkshuisvesting gebouwd wijkje met gesloten blokken eenlaags arbeiderswoningen aan de Havermanstraat, Van Vlietstraat en een gedeelte van de Aa of Weerijssingel. De achtererven zijn via kleine poorten bereikbaar. Aansluitend, ten zuiden van dit kleine wijkje tot aan de Dr. Struyckenstraat, werd vanaf 1935 voor de gegoede middenstand de Schildersbuurt gebouwd. Aan de westzijde werden tussen 1908 en ca. 1940 blokken arbeiderswoningen opgetrokken. Geheel geïsoleerd door de doorbraak van de Van Goghstraat-Ettensebaan, vindt men hier arbeiderswoningen van de Vestkant. Aansluitend op de Oranjeboomstraat en de Schildersbuurt ligt de Rivierenbuurt, een schematisch aangelegde wijk met rechthoekige blokken arbeiderswoningen en een centraal plein.
Ten noorden van de Haagweg ligt de wijk Tuinzicht, ingeklemd tussen de bebouwing van Tramsingel (oostzijde), Haagweg (zuidzijde), Tuinzichtlaan (westzijde) en Lunetstraat (noordzijde). Ook hier dateert een deel van de bebouwing van vóór de Tweede Wereldoorlog. De Oude Lunetstraat werd aangelegd in 1899. De straten met arbeiderswoningen uit het begin van deze eeuw, alsmede het deel dat in het Interbellum werd opgetrokken (vanaf 1927), hebben een gesloten karakter.

5.1.9. De Belcrum (1927-1940)

Meteen na de annexatie van het gebied ten noorden van de spoorlijn Breda-Rotterdam werd hier een woonwijk voor de middenstand ontwikkeld, waarvan het ontwerp voor een belangrijk deel werd benvloed door het in 1922 door Openbare Werken te Amsterdam opgestelde plan Amsterdam-Oost (de z.g. Indische Buurt). De bebouwing bestaat voor het overgrote deel uit gesloten bouwblokken waarbinnen soms de rooilijn verspringt, met diverse typen woonhuizen. Veel van de huizen zijn direct aan de straat geplaatst. In 1929 werd de Christus Koningkerk gebouwd. Ook verrees hier het gemeentelijk slachthuis. Hoofdas van het orthogonale stratenpatroon is de noordwest - zuidoost getraceerde, brede Speelhuislaan. Aan het noordwestelijke einde is in 1934-1935 een watertoren gebouwd.

5.1.10 Het gebied Zandberg

Vanaf 1890 zijn langs de Zandbergweg en de Grazendonkstraat (toen nog gelegen in de gemeente Teteringen) op niet planmatige wijze arbeiderswoningen gebouwd. Tussen de huizen lag een groot aantal steegjes, poorten en zijstraatjes. Na de eeuwwisseling wordt het gebied dichter bebouwd, doch zonder onderlinge afstemming tussen Breda en Teteringen. Een voorbeeld daarvan is de aanleg in 1922 van de Zandbergdwarsstraat met doodlopende zijstraten. De betonnen arbeiderswoningen aan deze straat zijn onder Teterings bestuur in het kader van de werkverschaffing gebouwd en staan bekend als 'de betonwoningen'. Na de annexatie door Breda werden plannen ontwikkeld om deze bebouwing in te passen in een nieuwbouwwijk tussen de Zandbergdwarsstraat en de Ginnekenweg. Deze Planetenwijk (1932-1933) met gegoede middenstandswoonhuizen is opgezet rond een ovaal plein, dat door zijstraten met de oudere omliggende straten verbonden is. Ten oosten van de Ginnekenweg was onder Teterings bestuur in 1897-1899 op particulier initiatief begonnen met de aanleg van de Min. Nelissenstraat (voorheen Parkstraat) en de Koninginnestraat. De bedoeling was dat in het gebied tussen Min. Nelissenstraat, Zandberglaan, Eerste of Tweede Muntstraat en een deel van de De Roy van Zuydewijnlaan een statige villawijk zou worden ontwikkeld. Het was de bedoeling dat de niet planmatig tot stand gekomen bebouwing, zoals de arbeiders- en hovenierswoonhuizen aan de huidige Ranonkelstraat, in de achterterreinen van de herenhuizen zou worden opgenomen. De eerste woonhuizen langs deze straten waren statige herenhuizen in eclectische stijl. Toen de ontwikkeling in 1922 stagneerde nam de gemeente de grond over, verkavelde die en stelde ze ter beschikking voor villabouw. Het terrein tussen Zandbergstraat-Koninginnestraat en Gen. Maczekstraat (oostzijde, voorheen Molengrachtsestraat en Poolseweg) werd nog vóór de annexatie door Breda bestemd voor woningbouw. Het Hyacinthplein en omliggende straten werd gebouwd vanaf 1923-1924, naar een ontwerp van A. Waskowski en J. van Keep. De wijk heeft een patroon van lineaire straten, met de Wethouder Romboutsstraat en Tulpenstraat als hoofdstraten en het Hyacinthplein als centrale openbare ruimte. In de wijk staan een groot aantal verschillende typen woonhuizen, uiteenlopend van gegoede middenstandswoningen aan de hoofdstraten tot arbeiderswoningen in de zij- en achterstraten (Zonnebloemstraat, Mimosastraat).

5.1.11 Sportpark I en II (1927-1935)

Aansluitend op de wijk Zandberg werden aan de noordzijde van de huidige Gen. Maczekstraat (en omsloten door de Paul Windhausenweg, Lovensdijk en Poolseweg) in de periode 1927-1935 de wijken Sportpark I en II gebouwd. De bebouwing van Sportpark I, ontworpen door F. Verwoerd van Bouwbureau A.J. Korteweg en Zn., bestaat uit drie typen herenhuizen, aangelegd langs een regelmatig, lineair stratenplan met het Tennisplein als centrale ruimte en de Piet Avontuurstraat als hoofdstraat. Vanwege de succesvolle verkoop van de huizen werd in 1931-1932 begonnen met de aanleg van Sportpark II (F. Verwoerd i.s.m. J. Temme). In deze wijk werden ook kleinere woonhuizen voor de middenstand gebouwd. Hier treft men een strak, schematisch stratenplan aan zonder centraal plein. De invloed van J. Temme, die was georiënteerd op de Amsterdamse School, doet zich in de architectuur en met name de uitvoering van de hoekoplossingen duidelijk gelden (bijvoorbeeld hoek Ploegstraat-Poolseweg). Bij de aanleg van de beide wijken vormde aanpassing van de nieuwe bebouwing aan de bestaande bebouwing langs de huidige Gen. Maczekstraat-Poolseweg en die langs het Wilhelminapark een probleem, zoals blijkt uit de aansluiting van de Piet Avontuurstraat op de Paul Windhausenweg.

5.1.12 Overakker, inclusief Valkenierslaan (1926-1935)

De wijk Overakker is vanaf 1926 ontstaan in het gebied langs en rond de Overakkerstraat, die reeds in de zeventiende eeuw bestond. Ook de nabijgelegen Valkenierslaan kende een lintbebouwing. De laat negentiende-eeuwse lintbebouwing met arbeiders- en hovenierswoningen (tot de kruising met de Bavelselaan) en boerderijen werd tot de Tweede Wereldoorlog door bebouwing van de tussenliggende kavels verdicht. Soms werd de lintbebouwing verlengd, zoals aan het einde van de Valkenierslaan, waar over een lengte van ca. 400 meter door A.J. Korteweg en F. Verwoerd tussen 1933 en 1935 twee-onder-een-kap woonhuizen werden gebouwd. De 'straatwijk' kreeg aan het einde van de jaren dertig door de bouw van de Mariakerk (ingepast in de bestaande lintbebouwing) min of meer een centrum. In de jaren vijftig werden de achterliggende wijken met woonhuizen bebouwd.

5.1.13 Teteringsedijk

Na ca. 1890 wordt langs deze doorgaande weg, aan de noordzijde grenzend aan de spoorweg naar Tilburg, de grond verkaveld en in langzaam tempo bebouwd. De lintbebouwing bestaat uit gebouwen van allerlei aard. Dicht bij de singels overheerst de laat negentiende-eeuwse bebouwing voor gegoeden. Naast vrijstaande villa's treft men hier blokken met herenhuizen aan. Verder van het oude stadshart verwijderd zijn tussen de Wereldoorlogen gesloten blokken middenstandswoningen gebouwd, afgewisseld met industrile- en bedrijfsgebouwen, waaronder garages, de fabrieken van Hero, weegschalenfabriek De Molen (voorheen Molenschot) en Loda. Door de verschillende aard van de bebouwing, maar ook door het tijdstip waarop deze tot stand kwam, variren rooilijn en hoogte van de gebouwen sterk. Reeds vóór de Tweede Wereldoorlog werden ook de ten zuiden van de Teteringsedijk gelegen weilanden bebouwd. Via haaks op de Teteringsedijk aangelegde zijstraten, zoals de Loopschansstraat, werd het gebied ontsloten en bebouwd met middenstandswoonhuizen (1930-1931). In eerste instantie beperkte men de bebouwing tot de westelijke zijde van de straat. Plaatselijk wijkt de rooilijn van de huizen sterk terug, zodat een pleinvormig plantsoen is ontstaan. In de jaren vijftig werd de oostelijke zijde van de straat bebouwd.

5.1.14 Stadsontwikkeling na 1940

Annexatie van delen van Ginneken en Princenhage in 1942 gaf de stad ruimte voor de aanleg van nieuwe woonwijken en aanvoerwegen. Reeds vroeg bestonden er plannen tot de aanleg van een ringbaan. In 1942 werd de Mark tot aan de Tolbrugstraat-Haagdijk gedempt, zodat de aanleg van de Markendaalseweg en een deel van de ringweg om de binnenstad konden plaatsvinden. Ook na de oorlog bleef men bij het aanleggen van nieuwe verkeerswegen de oude stervormige wegenstructuur respecteren. Na 1948 heeft men het plan voor de aanleg van een cityring verder ontwikkeld en uitgevoerd. Net als de negentiende-eeuwse singels werd de ring in nagenoeg ronde vorm rond het bestaande centrum gelegd. De verdere ontsluiting van de binnenstad werd o.m in 1952 bewerkstelligd door de aanleg van de Keizerstraat (tussen Van Coothplein en Oude Vest. De aanleg van de Claudius Prinsenlaan (1952), de Kennedylaan (1962-1964), Gen. Maczekstraat (1962-1964), de Doornboslaan (1961-1963), de Fellenoordstraat-Ettensebaan (1960-1964/1966) en de Graaf Hendrik III laan (Boeimeer) zijn goede voorbeelden. Tussen de oude en nieuwe uitgaande wegen werden nieuwe wijken gepland, die op hun beurt zo goed mogelijk werden geïntegreerd in de bestaande situaties. Rondom de vooroorlogse stad verrees in de eerste drie decennia na de Tweede Wereldoorlog een krans van moderne woonwijken. Het Heuvelkwartier werd tussen 1945 en 1955 gerealiseerd naar plannen van M.J. Granpré-Molière. Tussen 1950 en 1960 bouwde men de woonwijk Brabantpark, gevolgd door Boeimeer (1950-1960), het westelijk deel van Ruiterbosch (1951-1960), Linie-kwartier - Doornbosch-Liniekwartier (1951-1961), een nieuw deel van Sportpark (1956-1960) en De Blauwe Kei (1956-1963). Tussen 1960 en 1970 werd in west-Breda de wijk Tuinzicht aangelegd. In het zuid-oostelijke gebied van de stad realiseerde men tussen 1962 en 1970 De IJpelaar. Tussen 1962 en 1970 heeft men zich geconcentreerd op de noordzijde van de stad, waar de Hoge Vught werd ontwikkeld. Na 1980 concentreerde de uitbreiding zich op het door annexatie van Prinsenbeek verkregen gebied Haagse Beemden.
Daarnaast hebben in de jaren vijftig tot zeventig rond de oude binnenstad doorbraken plaatsgevonden in verband met de ontsluiting ervan. Voorbeelden hiervan zijn onder meer de Markendaalseweg, Kloosterplein en Kennedylaan. Langs deze brede wegen is nieuwe bebouwing opgetrokken.

5.2. Ginneken

Ginneken is ontstaan op een zandplaat ten oosten van de Mark. Het dorp wordt voor het eerst vermeld in 1246 en vormde voorheen met Ulvenhout een heerlijkheid. De bebouwing beperkte zich omstreeks 1870 tot de driehoekige centraal gelegen marktplaats, met verschillende uitlopers (Raadhuisstraat, Ginnekenweg en Duivelsbruglaan). Het agrarische karakter, dat de plaats tot het einde van de negentiende eeuw bewaarde, kwam tot uiting door de situering dicht bij het centrum van vele boerderijen en hovenierswoningen. Mede onder invloed van het dichtbijgelegen Breda verdicht en verlengt de lintbebouwing langs de bovengenoemde straten zich na 1870. Rond 1900 is de uitgaande weg naar de stad, de Ginnekenweg, aan beide zijden nagenoeg geheel bebouwd met villa's en blokken herenhuizen. Na 1900 vindt ook achter en tussen de voorgenoemde straten bebouwing plaats. In deze tijd worden langs de Ulvenhoutselaan riante villa's en landhuizen opgetrokken. Vanaf het begin van de twintigste eeuw wordt ook langzaam gebouwd in oostelijke richting, aan de Bavelselaan. Aan de westzijde grensde Ginneken, tot de annexaties in 1942, aan Princenhage. De aanleg van de Boulevard (Baronielaan) door Breda versnelde de bebouwing van het gebied ten westen van de Mark tot aan deze laan (Cartier van Dissel-

straat, Burg. Pastoorsstraat), al was Ginneken, vanaf de grote uitbreidingsplannen voor het zuiden van Breda, zeer voorzichtig met de bouw van nieuwe wijken in deze richting. Men kon echter niet voorkomen dat de twee nederzettingen aaneen groeiden. Door de bouw van de Villawijk van J. Korteweg (Regentesselaan e.o.), nog vóór de Tweede Wereldoorlog, werd Ginneken aan de westelijke zijde met Breda verbonden. Na de oorlog werd het Schoolakkerplein e.o. gebouwd, gelegen tussen de Dillenburgstraat en de Bavelselaan, waardoor de bebouwing aan de oostzijde van Ginneken aansloot op De Blauwe Kei en Mariaveld-Overakker, waarvoor Breda bouwplannen op stapel had staan. De aanleg van de Allerheiligenweg ten oosten van de wijk Schoolakker sloot deze bouwactiviteiten af.

5.3. Princenhage

Evenals Ginneken is Princenhage gelegen op een zandplaat, ten westen van de Aa of Weerijs en de Mark. De nederzetting wordt voor het eerst vermeld in 1191. De bebouwing van Princenhage beperkte zich lange tijd tot de marktplaats (een onregelmatige rechthoek) en haar uitlopers. Dit zijn in oostelijke richting de Haagweg (voorheen Voorststraat, straatweg naar Breda), in zuidelijke richting de Dreef (Mastbosch-Antwerpen), de Liesboschstraat in westelijke richting (Etten-Leur-Roosendaal) en de Heilaarstraat in noordelijke richting (naar Prinsenbeek). De bebouwing van het dorpsplein wordt, naast een aantal monumentale panden aan de Dreef, Markt en Liesboschstraat, gedomineerd door het raadhuis (1793) en de St. Martinuskerk (1316, huidige vorm uit zestiende eeuw en 1874). Tot ca. 1960 bleef de structuur van Princenhage nagenoeg ongewijzigd. De aanzet tot de aansluiting bij het stedelijke gebied van Breda werd gegeven door de bouw van het Heuvelkwartier ten zuiden van het voormalige dorp (1945-1955). Men maakte hier gebruik van de oude wegenstructuur om de nieuwbouw met die van de oude kern te verbinden (Laan van Mertersem, Haagweg, Mastboschstraat). Als nieuwe verbindingsweg met Breda werd de Dr. Struyckenlaan aangelegd, die werd aangesloten op het Heuvelplein, de overgang tussen Dreef en Mastboschstraat. Uitbreidingen hadden in de jaren zestig de aanleg van een ringweg tot gevolg.

5.4. Overige gehuchten

De oude gehuchten verspreid over de gemeente zijn nagenoeg alle in de stedelijke bebouwing zijn opgenomen of geheel verdwenen. Eén van de bekendste was Heusdenhout, thans een wijk in Breda-Oost. Van de oude bebouwing resten alleen nog de St. Annakapel, die voor het eerst vermeld wordt in 1566 en enkele boerderijen langs de Heusdenhoutseweg.
Een tweede gehucht buiten de stadsbebouwing is Effen, gelegen langs de weg naar Rijsbergen in het zuidwesten van Breda. Naast een aantal oudere boerderijen stamt de bebouwing vooral uit de jaren dertig, toen hier een parochiekerk werd gebouwd voor de boerenbevolking van Overa, Effen en Rith.
Gageldonk is gelegen in de Haagse Beemden ten noordwesten van Breda. Naoorlogse nieuwbouwwijken hebben het gehucht zeer van karakter doen veranderen. De kern werd bepaald door de vijftiende-eeuwse kapel van de H. Maagd en het zestiende-eeuwse Hooghuis, deel van het voormalige kasteel Gageldonk, die heden ten dage nog in een groenstrook tussen de nieuwbouw zijn aan te treffen. De agrarische bebouwing werd ten behoeve van de nieuwbouwwijk afgebroken.
Ten zuiden van de grote weg naar Etten-Leur-Roosendaal liggen Lies en de Rith. De Rith, de benaming voor het gehele beschermde gebied ten westen van de weg naar Rijsbergen grenst aan Rijsbergen en Etten-Leur en heeft boerderijen langs de Rithsestraat en de Raamschoorseweg. De oudste dateren uit de zeventiende eeuw.
Lies, gelegen ten noorden van de Rith, bestond oorspronkelijk uit een kruispunt, waarbij tot omstreeks 1930 een dertigtal gebouwen (met name boerderijen) was gelegen. In 1929-1930 werd hier de Pastoor van Arskerk gebouwd, te samen met een kloosterhuis, school en een twintigtal woonhuizen. Vanwege de relatief geïsoleerde ligging ten opzichte van Breda en Princenhage is Lies weinig gegroeid.
In het zuiden van Breda, op de grens met Ulvenhout, ligt de Bieberg, een zeer kleine lintbebouwde straat, die dood loopt op de Mark. De vroegste bebouwing van de Bieberg dateert uit omstreeks 1880. In deze eeuw werd aan het einde van de straat een kerkhof aangelegd.

5.5. Verspreide bebouwing

In het buitengebied, thans beperkt tot de gebieden ten westen en ten zuiden van de stad, omdat het zuidoosten, noorden en noord-oosten inmiddels tot aan de gemeentegrenzen is volgebouwd, komen op diverse plaatsen concentraties van boerderijen en huizen voor, die van oudsher een eigen naamaanduiding hebben. In het gebied tussen de autoweg Breda-Ant-

werpen en het Liesbos (Breda-west) liggen enkele groepen boerderijen; Vinkenburg, Bagven en Westrik. Vinkenburg ontleent zijn naam aan een kasteel dat hier moet hebben gestaan.
Langs de Hooydonkseweg, in het westelijk deel van de Haagse Beemden, ligt een lintbebouwing met boerderijen, waarvan de vroegste uit het begin van de negentiende eeuw stammen.
Aan de Dr. Batenburglaan in het zuidwesten van de stad liggen twee groepen arbeidershuisjes, gebouwd rond 1920-1925.
Langs de randen van de Mastbosch en de Liesbos ligt een villabebouwing. Ook vele hotels en het tegenwoordige ziekenhuis De Klokkenberg (oorspronkelijk T.B.C.-sanatorium), gelegen aan de Galderseweg, werden gevestigd in de omgeving van het Mastbos.

6. Stedebouwkundige typologie 1850-1940

6.1. Typologie

Omstreeks 1850 is Breda een vestingstad van bescheiden omvang. Naast de dichte bebouwing van de historische kern, het 'eitje' binnen de middeleeuwse stadsmuren, wordt de plattegrond bepaald door een lintbebouwing (met achterbebouwing) langs de drie in- en uitgaande wegen (Haagdijk, Ginnekenstraat en Boschstraat) die door de aanleg van de nieuwe vestingwerken (vanaf 1540) binnen de stad kwamen te liggen. Aan het einde van deze straten lagen de stadspoorten. De tussenliggende gebieden waren in militair gebruik. De bebouwing van het 'eitje' bestond toentertijd grotendeels uit tweelaags woon- en bedrijfspanden uit de periode na de stadsbrand van 1534. De bebouwing aan de uitgaande wegen bestond eveneens uit woonhuizen en bedrijfspanden, waaronder een groot aantal hoveniersbedrijven aan smalle stegen, via poorten vanuit de hoofdwegen bereikbaar. Door het verbod op bebouwing buiten de vestingwerken nam de dichtheid van de bebouwing in de negentiende eeuw snel toe. De achterterreinen werden in snel tempo volgebouwd. Na de sloop van de vestingwerken in de periode 1870-1880 veranderde het stratenpatroon van de oude stad nauwelijks. In het gebied van de Haagdijk vestigden zich een groot aantal kleine bedrijfjes, waardoor aldaar op de achterterreinen en hofjes een groot aantal een- en tweekamerwoningen voor arbeidersgezinnen werd gebouwd. Ook de Leuvenaarstraat-Middellaan (noordwesthoek binnenstad) en zijstraten werden met arbeiderswoonhuizen bebouwd. Wel onderging het stadsbeeld grote wijzigingen, doordat een groot aantal woonhuizen nieuwe, gepleisterde gevels kreeg. Een deel van de oude stad valt thans binnen het van rijkswege beschermde stadsgezicht.
Na de slechting van de wallen veranderde er des te meer. Ir. F.W. van Gendt, belast met de sloop van de vestingwerken, presenteerde in 1874 een Plan tot Uitleg van de stad. Volgens dit plan werden de bestaande in- en uitvalswegen direct buiten de vestingwerken opnieuw aangelegd. Deze straten kregen een breed profiel, met door een middenberm gescheiden rijbanen. Langs de hoofdstraten werden statige herenhuizen gebouwd, terwijl de bebouwing aan de zijstraten beduidend bescheidener van karakter is, met woonhuizen voor de middenstand. Van een duidelijke scheiding tussen werken en wonen is nog geen sprake, maar de grote industriële bedrijven worden al wel van de woonwijken gescheiden en aan de Tramkade en Ceresstraat geconcentreerd. De oude stadsgrachten werden vervangen door een singel die in een nagenoeg ronde vorm om de oude stad werd aangelegd, daarmee de vorm van de oudste kern herhalend. Deze ronde vorm is tesamen met de stervormige aanleg van de uitgaande wegen karakteristiek voor de stedebouwkundige aanleg van Breda.
Na de realisatie van het Plan tot Uitleg kreeg de binnenstad meer lucht. Vele kleine woningen in poorten, aan hofjes en in achterstraten werden opgeruimd. de percelen die vrijkwamen werden samengevoegd en bestemd voor grootschaliger nieuwbouw. Ook kwam het op grote schaal voor dat langs de hoofdstraten twee of meer panden ten behoeve van grootwinkelbedrijven achter een nieuwe voorgevel verenigd werden. Het oude stratenpatroon werd gerespecteerd.
Omstreeks 1910 is de beschikbare ruimte binnen het Plan tot Uitleg volgebouwd. In 1915 word aanvang gemaakt met de bouw van een woonwijk voor de lagere klassen, de Gerardus Majellawijk. Rond een centraal plein (Oranje Nassauplein) met winkels legt men enkele straten met woonhuizen aan (tussen 1970 en 1990 gedeeltelijk afgebroken). Omdat tot 1927 (annexatie van de gebieden van Teteringen, Ginneken en Princenhage) het grondgebied van Breda zich niet verder uitstrekte dan de oude vestingwerken, had de gemeente geen grip op de ontwikkelingen die plaatsvonden aan haar grenzen. Langs de grotere wegen tussen de omliggende dorpen en gehuchten ontstond tussen ca. 1900 en 1925 een gemengde lintbebouwing, die ook langs de kleinere wegen voortwoekerde, waardoor rond de negentiende-eeuwse schil een zeer gevarieerde, chaotisch gestructureerde bebouwing ontstond, op een sterk gelobde, veel-vingerige plattegrond. Na de annexatie probeerde de stad door planmatige uitbreidingen orde te scheppen in deze structuur. Dit leidde tot een aantal opvallende stedebouwkundige situaties, waarvan met name in het gebied rond het Wilhelminapark-Koninginnestraat voorbeelden zijn te zien.
De bouw van nieuwe wijken was vanaf 1927 zo omvangrijk, dat men kan spreken van een ware Interbellum-schil met woonwijken. Achtereenvolgens van noord naar oost en van zuid naar west werd in 1927 tussen de uitgaande wegen begonnen met de aanleg van de wijken Belcrum, Krochten-Emer, Brabantpark, Sportpark I en II, Zandbergen, de villawijk van Korteweg (Regentesselaan e.o.), Oud Boeimeer en Haagpoort-Tuinzicht. In Belcrum, Krochten-Emer, Brabantpark-West, de villawijk van Korteweg en een deel van Oud Boeimeer werden woonhuizen voor de gegoede middenstand gebouwd, veelal in gesloten blokken, met soms opvallende hoekoplossingen aan pleinen of reeds bestaande wegen (om de bebouwing zo goed mogelijk op de bestaande bebouwing aan te laten sluiten).
De Haagpoort bestaat grotendeels uit arbeiderswoningen, aangelegd in een speels stedebouwkundig plan met pleinen, hoofd-, zij- en achterstraten. De inpassing en aanhechting van de wijken op de bestaande lintbebouwing levert hier en daar zowel verrassende als gecompliceerde stedebouwkundige situaties op. Terwijl de wijken alle naar binnen zijn gekeerd, georiënteerd op een plein (al dan niet met kerk) en aangelegd in gesloten bouwblokken langs een strak, schema-

tisch opgezet stratenplan, is aan de randen ervan de oude bebouwing intact gelaten. Op tientallen plaatsen is de ruimte tussen de oude bebouwing te klein voor de aanleg van nieuwe wijken en wordt volstaan met het inpassen van blokjes woonhuizen. Een goed voorbeeld is de aanleg van de Dr. van Mierlostraat-Vierwindenstraat tussen de bestaande bebouwing van Van Coothplein-Nieuwe Ginnekenstraat-Van Goorstraat en het terrein van de Chassékazerne. Voor deze bebouwing wordt de oostelijke pleinwand van het Van Coothplein doorgebroken. Het wijkje, bestaande uit gegoede middenstandswoningen en een winkelpassage naar de Nieuwe Ginnekenstraat, vertoont in de aanleg grote overeenkomsten met de aanleg van de Dr. van Campenstraat (Oud-Boeimeer) en de Dr. van Mierlostraat. Met aan één zijde een rechte gevelwand, aan de andere een gebogen gevelwand en daar waar de afstand tussen de rooilijnen het grootste is een plantsoen, sluit het wijkje aan alle zijden onopvallend aan op de negentiende-eeuwse bebouwing.
Door al deze stedebouwkundige ontwikkelingen werd de ster- of vingervormige structuur van het wegennet rond het centrum versterkt. Het zou tot na de Tweede Wereldoorlog duren eer grote doorbraken gepleegd zouden worden en nieuwe bruggen over de singels werden aangelegd, om de nieuwe wijken uit hun vaak geïsoleerde positie te bevrijden.
Villabouw vindt in de periode 1910-1940 aanvankelijk plaats aan de randen van de Interbellumwijken. Door parken of riante privé-tuinen zijn de villa's van de bebouwing gescheiden. Brabantpark-West, Zandberglaan, Eerste en Tweede Muntstraat en de bebouwing aan de noordwestzijde van de kleine vijver in het Wilhelminapark zijn hiervan goede voorbeelden. Montenspark, een strook voormalig bos van het Mastbosch, wordt geheel voor villabouw gereserveerd. Op particulier initiatief worden hier kapitale villa's gebouwd, waarvan slechts een klein deel voor de Tweede Wereldoorlog gerealiseerd wordt.
De stedebouwkundige ontwikkeling van Breda tussen 1850 en 1940 is weergegeven in een typologisch kaartmodel. Een bijzondere plaats wordt ingenomen door de verschillende kazernes, die ook vandaag de dag nog een groot deel van de ruimte direct aan de grens van de binnenstad beslaan. De aanwezigheid van dergelijke uitgestrekte militaire terreinen, met hun uitgestrekte gebouwencomplexen en groene exercitieterreinen, is bijzonder.

6.2. Beschrijving van de "gebieden met bijzondere stedebouwkundige waarden 1850-1940"

6.2.1. Nieuwe Ginnekenstraat en Van Coothplein.

Algemene karakteristiek

Het gebied omvat de bebouwing van het Van Coothplein en de Nieuwe Ginnekenstraat, volgens het stratenplan van de ingenieur voor de slechting van de vestingwerken, F.W. van Gendt in het Plan van Uitleg. Het gaat hier om voornamelijk particulier gebouwde woonhuizen en winkel-woonhuizen, alsmede om de stadsschouwburg 'Concordia' (1881) en het voormalige (Ginnekenstraat 134) en tegenwoordige (Van Coothplein 23-23a) Hotel van Ham. De bebouwing aan het plein en aan de brede Ginnnekenstraat is zeer monumentaal en nagenoeg aaneengesloten.

Intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit

Het Van Coothplein en de Nieuwe Ginnekenstraat zijn een goed voorbeeld van de aansluiting van de negentiende-eeuwse schil op de bestaande bebouwing. De Ginnekenstraat werd net als de andere belangrijke uitvalswegen, de Haagstraat en Boschstraat, verlengd met een dertig meter brede straat met middenberm, de Nieuwe Ginnekenstraat. Waar vóór de ontmanteling bij de stadspoort het wagenplein lag, is na de slechting van de wallen het Van Coothplein aangelegd. Het plein vormt eigenlijk een brede straat, waarvan de rooilijnen in westelijke richting taps toelopen. In de zijstraten (Van Goorstraat, Godevaert Montensstraat) is aan het einde van de negentiende eeuw op particulier initiatief een bebouwing met kleinschalige woningen en bedrijfsgebouwen ontstaan. De stedebouwkundige kwaliteit van het gebied wordt met name bepaald door het brede straatprofiel van de hoofdwegen, dat begrensd wordt door de direct aan de straat gebouwde hoge herenhuizen. Door de aard, de grootte en de stijl van de gebouwen heeft het gebied een grote homogeniteit.

Historische betekenis

Het gebied heeft historische betekenis als onderdeel van het Plan van Uitleg van ir. F.W. van Gendt uit 1874.

Stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving

Het gebied maakt deel uit van de negentiende-eeuwse, planmatig tot stand gekomen schil. Door de brede straatprofielen, ruime plantsoenen en grootschalige bebouwing onderscheid deze schil, waar het gebied integraal deel van uitmaakt, zich op duidelijke wijze van de aangrenzende oudere bebouwing van de oude vestingstad.

6.2.2. Wilhelminapark en omgeving.

Algemene karakteristiek

In het Plan van Uitleg van 1874 was dit park niet voorzien. In 1892 werd het door L.A. Springer ontworpen in Engelse Landschapsstijl, waarbij hij gebruik maakte van delen van de oude vestinggracht. De aanleg van de Vijverstraat (naar oude stad) en de Parkstraat (naar Ginnekenweg-Baronielaan) gebeurde ook op initiatief van Springer, die door de aanleg van die straten aansluiting zocht bij het patroon van het Plan van Uitleg. Zo kregen ook deze nieuwe straten een brede middenberm met dubbele rij bomen. Tevens heeft men ook hier een aaneengesloten bebouwing gerealiseerd.

Intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit

Het Wilhelminapark, met zijn grote, open ruimte, waarvan het ontwerp van Springer nog steeds nagenoeg ongewijzigd is, heeft aan de noordelijke en westelijke zijde (nabij de Park- en Vijverstraat) een villabebouwing, terwijl aan de oostelijke (Paul Windhausenweg) en de zuidelijke zijde in de late negentiende eeuw een aaneengesloten bebouwing met woonhuizen is ontstaan (Dit deel behoorde tot 1927 bij de gemeente Teteringen, een ander deel aan Ginneken). Doordat de verschillende gemeenten elk hun eigen invulling konden geven aan de aard van de bebouwing, zijn zowel kleine woonhuizen als grote villa's gebouwd. Na 1927 werden de Sint Helenastraat en de Anna Paulownastraat aangelegd. Ook hier is gepoogd aan te sluiten bij het karakteristieke straatprofiel van het Plan van Uitleg; beide straten zijn ongewoon breed en hebben een middenberm met dubbele rij bomen. Aaneengesloten en vrijstaande bebouwing, uit verschillende perioden, wisselen elkaar ter plaatse af.

Historische betekenis

Het Wilhelminapark heeft een relatie met de ontmanteling en uitleg van Breda, ligt als 'groene buffer' tussen Breda en Ginneken, en illustreert op duidelijke wijze de problematiek van de stedebouwkundige ontwikkeling van Breda tot de annexaties van 1927. De verschillende zijden van het park werden immers bebouwd door de gemeenten Teteringen, Ginneken en Breda. Na de annexaties van 1927 is door de gemeente Breda gepoogd door de bouw van nieuwe woonhuizen, met name aan de oostelijke zijde van het park, het gebied een grotere stedebouwkundige eenheid te geven.

Stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving

De ruimtelijke inrichting van het gebied sluit aan op die van de negentiende-eeuwse schil, bepaald in het Plan van Uitleg van 1874. Het Wilhelminapark en aansluitende bebouwing vormt bovendien een belangrijk rol in de overgang van de oude stadswijken naar de in het Interbellum gerealiseerde wijken Sportpark I en II.

Gaafheid

De stedebouwkundige structuur is na de voltooiing van de aanleg (ca. 1935) nauwelijks gewijzigd. In het park werd in 1964 de weg die de Grote- van de Kleine Vijver scheidt verlegd.

6.2.3. De Baronielaan en omgeving

Algemene karakteristiek

Het gebied omvat de 1,2 kilometer lange Baronielaan, voorheen de Boulevard Mastbosch genaamd, en enkele zijstraten, met name aan de zuidzijde van de laan (Burg. Pastoorsstraat en Cartier van Disselstraat). De Baronielaan werd op parti-

culier initiatief aangelegd in 1897-1898 door de Bredase Bouwgrond Maatschappij over het grondgebied van Teteringen, Princenhage en Ginneken. Na de annexaties van 1927 viel de gehele laan onder de gemeente Breda. De laan werd aangelegd als rechtstreekse verbinding tussen Breda en de nieuwe uitspanningen rond het Mastbosch. In de eerste decennia van deze eeuw werden op particulier initiatief langs beide zijden van de straatweg herenhuizen en villa's opgetrokken.

Intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit

De lange Baronielaan heeft een zeer breed profiel, met een dubbele rij bomen. Ook de zijstraten, die sinds ca. 1950 leiden naar de nieuwe, naoorlogse buitenwijken, hebben een dubbele rij bomen. Langs de weg is tussen 1897 en ca. 1910 een aaneengesloten bebouwing met herenhuizen gerealiseerd, afgewisseld door vrijstaande villa's ('Merula', 'Trianon') en grotere gebouwen zoals de H.-Hartkerk. Door de doorgaande groenstrook, de straatbeplanting en voortuintjes, alsmede door de eenheid in groote en stijl van de bebouwing, heeft het gebied een zeer homogeen karakter.

Historische betekenis

De ligging van de voorname en deftige Baronielaan, tussen stad en bos, heeft er toe geleid dat zich een lintbebouwing met herenhuizen en villa's heeft ontwikkeld. De Baronielaan geeft een goed beeld van een deftige boulevard met bebouwing voor de gegoede stand.

Stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving

Het gebied rond de Baronielaan bestond tot het Interbellum uit open weilanden. Vanaf ca. 1920, maar vooral na de Tweede Wereldoorlog, heeft men dit gebied bebouwd, waardoor de lintbebouwing langs de laan langzaam ingesloten raakte. De Baronielaan werd daardoor naast een verbindingsweg ook een ontsluitingsweg.

Gaafheid

Het gebied is qua inrichting en bebouwing redelijk gaaf overgeleverd, hoewel met name ten westen van de laan na de Tweede Wereldoorlog veel is gebouwd.

6.2.4. Montenspark en Montensbos

Algemene karakteristiek

Het betreft een villapark, aangelegd in het Montensbos, dat deel uitmaakte van het Mastbosch. In 1922-1923 werd een deel van dit bos, toen nog behorend aan de gemeente Princenhage, verkaveld en als bouwgrond verkocht. Tot de annexatie door Breda in 1927 heette het gebied Oranjepark. Langs de Burgemeester de Manstraat, direct grenzend aan het Mastbosch, en de straat Montenspark werden de eerste villa's gebouwd. In 1949 verkocht de Staat het restant van het gebied, waarna de gemeente Breda een plan tot bebouwing ontwikkelde. Dit leidde in 1952 tot de aanleg van de wijk Montensbos. Aanvankelijk werd ook hier een regelmatig stratenpatroon met rechte wegen gedacht, maar later opteerde men voor een meer speels ingevuld model. Langs de straat Montensbos, met een klokvormig beloop, werden naar ontwerp van prof.ir. J.F. Berghoef op ongelijkvormige percelen ruime villa's gebouwd.

Intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit

De stedebouwkundige kwaliteit van de wijk is bijzonder te noemen vanwege de manier waarop zij werd aangelegd in een bosgebied. Montenspark wordt bepaald door het rechtlijnige beloop van de vooroorlogse straten. Op de ruime kavels werden vanaf ca. 1925 villa's opgetrokken. Het groene karakter van de wijk is deels te danken aan de mastbomen, die ingepast werden in de bebouwing. Het naoorlogse, in plattegrond klokvormig aangelegde Montensbos heeft bij de aansluiting van de zijstraten karakteristieke pleintjes.

Historische betekenis

Het gebied vormt een goed voorbeeld van de aanleg van een woonwijk voor welgestelden, waarvoor een deel van het Mastbosch werd gekapt. Bij de bouw van de villa's werd een deel van de oude beplanting in de tuinen opgenomen.

Stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving

Het villapark vormt, met de naoorlogse villawijk Ruiterbos, door de ruime opzet en aanwezigheid van groenstroken een overgang tussen de stadsbebouwing en het Mastbosch.

Gaafheid

Het gebied is zowel in het stratenplan als in de bebouwing gaaf bewaard gebleven.

7. Karakteristiek der objecten, bouwvormen en typen

7.1. Woonhuizen

Aan de typisch Bredase radiale wegenstructuur staan panden in Eclectische en neostijlen, in Art-Nouveau of Jugendstil, terwijl de tussenliggende gebieden pas tussen 1915 en 1940 werden bebouwd in de stijl van het Interbellum. Het overgrote deel van de huizen uit de periode 1850-1900 telt twee bouwlagen en heeft witgepleisterde gevels, voorzien van veel decoratieve elementen. Na ca. 1900 worden er ook veel gevels opgetrokken in baksteen, die versierd zijn in Eclectische stijl, voorzien van stucdecoraties in de vorm van speklagen, kopjes, en rijk uitgewerkte gevelbeëindigingen. De bebouwing is doorgaans twee bouwlagen hoog, soms met mezzanino en afgedekt met zadel- en schilddaken, waarbij de nok zowel loodrecht als parallel verloopt. Voorbeelden vinden we in de Boschstraat, Mauritsstraat, Nieuwe Ginnekenstraat, Wilhelminastraat en Willemstraat. In tegenstelling tot de panden in de binnenstad zijn de woonhuizen in de negentiende-eeuwse schil gebouwd op een breed perceel, waardoor drie-, vier- of meer vensterassen mogelijk waren. Vóór 1900 hebben de gevels een meer symmetrische opzet met centrale middenrisaliet met rustica, balkonpartij en classicistische detaillering, terwijl na 1900 veel a-symmetrische gevelindelingen voorkomen. Een groot aantal van deze laatste woningen is twee-onder-een-kap gekoppeld, in spiegelbeeld t.o.v. elkaar (bijvoorbeeld langs Maurits- en Seeligsingel). De rijtjeshuizen Chassésingel 33-41 vertonen eenvoudige baksteenvormen in de lijstgevels. Ook de militaire woningen aan de Fellenoordstraat 128-154 zijn uiterst eenvoudig gedetailleerd.
Rond 1900 wordt een deel van de winkel-woonhuizen in de binnenstad voorzien van nieuwe gevels in Art-Nouveaustijl. P.A. Oomen en L. van de Pas bouwen Prinsenkade 2 (1902) en Haagdijk 71 (1909-1910).
Verschillende villa's, met name nabij het Mastbosch, worden na 1890 gebouwd in de meest uiteenlopende stijlen, zoals Neogotiek (Villa Meertensheim van J.J. van Langelaar, Haagweg), Cottage-stijl (hoekpand Baronielaan-Duivelsbruglaan), Chaletstijl (voormalige hotel-rest. Dennenoord en Delpratsingel 9-9A), Art Nouveau (Villa Wilhelmina, Haagweg) of Neoclassicisme (Ulvenhoutselaan 12, ca. 1900). Aan de Meerten Verhofstraat 5 staat een woonhuis in Chaletstijl (ca. 1880), evenals aan de Delpratsingel 9-9a (1881-1882), terwijl een hoekpand aan de Delpratsingel een voor Breda uniek voorbeeld van de Shinglestijl (1875) is. Bijzonder zijn ook de panden Delpratsingel 24 en Baronielaan 102, beide gebouwd rond 1905 in neo-Lodewijk XVI-stijl.
Met name de architecten J.M. Marijnen (Van Coothplein 16-22), P.A. Oomes en L. van de Pas hebben te Breda in Eclectische stijl gebouwd. In de periode tot 1920 is het met name J.A. van Dongen geweest die de architectuur van H.P. Berlage en die van de opkomende Amsterdamse School in zijn werk tracht te integreren. Terwijl de architect W.G. Welsing voor de Firma De Gruyter (Eindstraat 6) een woon-winkelpand ontwerpt in de huisstijl (met elementen Art-Déco), bouwt J.A. van Dongen aan de Karrestraat 13-17 onder invloed van de Amsterdamse school. Aan de Fellenoordstraat 4-4a-4b (arch. G. Esbach, 1928) en Weth. Romboutstraat 54-56 (arch. H. van der Meer, 1926) werd ook in de stijl van de Amsterdamse School gebouwd.
B. de Manlaan 6 en 7 is een voorbeeld van een houten villa uit de periode kort na 1900. Veel van de woonhuizen omstreeks 1930 zijn gebouwd in de typische Interbellumstijl, met strakke, sobere bakstenen gevelpartijen. In Breda wordt vooral door A.J. Korteweg en Zn. en zijn vaste medewerker F. Verwoerd in deze stijl gebouwd, alsmede door de aannemer-architectcombinatie J. van Keep en A. Waskowski. De stijl is in Breda omstreeks 1930 zo populair, dat men kan spreken van een ware Interbellum-krans van woonwijken (Belcrum, Tilburgseweg, Wilhelminasingel, Sportpark I en II, Franklin Rooseveltlaan e.o., Regentesselaan, Oud-Boeimeer en Heuvelplein e.o.). ook veel landhuizen en villa's rond de stad zijn in Interbellumstijl uitgevoerd. Het Nieuwe Bouwen typeert de witte villa's Generaal v.d. Plaatstraat 1-9 van F. Mol uit 1934. Een belangrijk en decoratief voorbeeld van het traditionalisme van de Delftse School is het woonhuis Wilhelminapark 16 van F.A. Eschauzier uit 1937-1938.

7.2 Boerderijen

Ten zuidwesten en ten westen van de stad, in de gebieden Overa, Effen, de Rith, Lies, Heilaar-Steenakker en een deel van de Haagse Beemden-west, treft men de meeste boerderijen aan. Het gebruikelijke type is dat van de Brabantse langgevel. Bij de meeste gebouwen komt een Vlaamse schuur voor, opgebouwd uit geteerde, gepotdekselde planken, met eiken gebinten en met riet afgedekt. In de negentiende eeuw wordt bij de te bouwen boerderijen de traditionele bouwvorm strikt in acht genomen. Goede voorbeelden hiervan zijn de Rithsestraat 152 uit 1878, de Liesboslaan 43-43a en (tot woning verbouwde) Mastboschstraat 92, beide uit ca. 1880. Bredestraat 4 en 6 zijn gebouwd in 1887 en 1880. Hooydonkseweg 4 dateert uit 1806, terwijl de voorgevel omstreeks 1920 herbouwd werd. Vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw

komt een groot aantal zeer eenvoudige boerderijen voor. De meeste hebben een (inmiddels vrijwel zonder uitzondering verdwenen) potstal en karschop. Een enkele maal krijgt een grotere boerderij stedelijke invloeden in de vormgeving. Huifakkerstraat 41, met siermetselwerk in de gevel, is een goed voorbeeld. Galderseweg 8 is uitgevoerd in Cottage-stijl. De Johannahoeve aan de Rijsbergseweg 283 werd herbouwd in Interbellumstijl, met strakke bakstenen gevels en natuurstenen hoekblokken en decoratie (arch. A.J. van Poppel, 1928).

7.3. Industriële en bedrijfsgebouwen

Van de vele molens die de stad eens had, rest nog de romp van de koren-windmolen De Hoop te Princenhage (in 1898-1899 herbouwd). Van de vele industriële gebouwen die na 1870 werden opgetrokken zijn de meeste inmiddels gesloopt, terwijl de Lonka, de Melkinrichting St. Martinus te Princenhage en de Machinefabriek Breda (voorheen Backer en Rueb) ingrijpend werden verbouwd. Op de hoek van de Meerten Verhoffstraat-Delpratsingel bevindt zich nog het voormalige leerpakhuis uit 1880-81. De Teolin verffabriek aan de Gen. Maczekstraat (kantoor in trant van Dudok, 1935, F. Verwoerd en J. Temme), de Herofabrieken aan de Teteringsedijk (1923-1924, trant van Dudok, arch. onbekend) en het fabriekscomplex van de Verenigde Brouwerijen Breda-Rotterdam "De Oranjeboom", aan de Ceresstraat zijn eveneens bewaard gebleven.
Van bijzonder belang is de brouwerij "De Drie Hoefijzers", voorheen Van Waesbergen - Ceres, met verschillende negentiende-eeuwse onderdelen. Het kantoorpand van de brouwerij (Ceresstraat 13, arch. J. Bilsen 1926) is gebouwd in Amsterdamse School- en Nieuwe Haagse School-stijl, met een interieur in Art-Déco. De brouwtoren of het brouwhuis werd ontworpen door A. Jansen en F. Verwoerd in 1928-1930, in de stijl van de sobere Amsterdamse School. Een goed voorbeeld van een gaaf bewaarde directiekamer, ingericht in Art-Déco-stijl (ca. 1930,) is die van de weegschalenfabriek De Molen (voorheen Molenschot) aan de Teteringsedijk.
In 1921 werd op de hoek van de Karrestraat en de Nieuwstraat door F.M.J. Caron een warenhuis voor Vroom en Dreesmann gebouwd, in Amsterdamse School-stijl. Al even markant is het winkelpand met hoektoren van C. v.d. Beld op Catharinastraat 5. Het winkelpand Catharinastraat 22 van J. van Dongen (1905) heeft een smalle Neogotische trapgevel. Haagweg 429 heeft een gave Neorenaissance pui. Haagdijk 71 uit 1909 heeft een kenmerkende en gave Art-Nouveau-pui. Reigerstraat 24 is een bioscoop van de hand van F. Verwoerd, uitgevoerd in Interbellumstijl.
Het gemeentelijke slachthuis, Rijckevorselstraat 4, heeft een kantoorgebouw ontworpen door J. van Reyn (Openbare Werken), en is een goed voorbeeld van Interbellumstijl. De toren bepaalt nadrukkelijk het totaalbeeld.

7.4. Openbare gebouwen

Het middeleeuwse stadhuis van Breda kreeg in 1767 een nieuwe gevel, maar veranderde tot 1923 nauwelijks. In de jaren 1923-1924 bouwt men onder architectuur van J.W. Hanrath een nieuwe achterbouw, met werkkamers, trouwzaal, raadzaal en een aparte secretarie. Het gebouw vertoont stijlelementen van de Amsterdamse School en traditionele elementen. De strafinrichting 'Boschpoort', Nassausingel 26, werd gebouwd in 1885-1886 naar ontwerp van J.F. Metzelaar en omvat een groot aantal gebouwen waaronder het in plattegrond cirkelvormige hoofdgebouw met ijzeren koepel, een poortgebouw met twee vierkante torens, en een negental dienstwoningen (Nassausingel 25-27 en Nassaustraat 2-14). De gebouwen hebben een kasteelachtige bouwtrant met kantelen en een rijke toepassing van natuursteen. Aan de westzijde van de strafgevangenis werd op het aangrenzende terrein in 1892-1893 de arrondissementsrechtbank gebouwd. Het hoekpand Nassaustraat-Kloosterlaan werd ontworpen door W.C. Metzelaar in Neorenaissancestijl. Het ernaast gelegen Huis van Bewaring, uit dezelfde periode, is in 1990 omgebouwd tot vrouwengevangenis.
Het voormalige St. Ignatiusziekenhuis, Wilhelminasingel 33, is in 1922-1923 gebouwd onder architectuur van de Gebrs. Oomen uit Oosterhout, op initiatief van de Gasthuiszusters (Franciscanessen) van de Haagdijk. De resterende façade vertoont elementen van de Amsterdamse School, terwijl de het middenpaviljoen in Neobarokke trant werd vormgegeven.
Breda telt een aantal markante schoolgebouwen. De voormalige H.B.S. Kasteelplein 10 (K.M.A.) uit 1867 heeft een rijk geornamenteerde, bepleisterde gevel. Achter de huizen van de Houtmarkt ligt de geheel door bebouwing ingesloten voormalige Openbare Lagere School, gebouwd naar een ontwerp van Openbare Werken in 1884. Nieuwstraat 20-22, een scholencomplex van de zusters van het Liefdesgesticht (zusters Franciscanessen van Roosendaal), werd in drie periodes vanaf 1898 opgetrokken naar ontwerp van J. Lijdsman. Deze architect ontwierp ook het schoolgebouw van de R.K. Jongelingenschap op het binnenterrein achter St. Janstraat 16. De Kweekschool aan het Ingenhouzplein en de lagere jongensscholen aan de Dillenburgstraat-Van Gaverenlaan werden alle drie omstreeks 1915 gebouwd naar ontwerpen van J. van Groenendael. Aan het Wilhelminapark staat het O.L.Vrouwelyceum, gebouwd in 1927 naar ontwerp van J. Berben met

stijlelementen van de Amsterdamse School. In 1953 werd het met een verdieping verhoogd. Ook de O.L.Vrouwe van Fatimaschool, Oosterhoutseweg 3, is eveneens van de hand van deze architect (1928). Boeimeersingel 10-Jan van Nieuwenhuizenstraat 1 is de Nijverheidsschool met internaatsgebouw, in 1934-1935 gebouwd onder architectuur van F. Verwoerd. Het gebouw herinnert aan het werk van W.M. Dudok en J.F. Staal. De lagere school Keizerstraat 1-3 werd in 1920 gebouwd in Nieuwe Haagse School-stijl, naar een plan van Openbare Werken.

7.5. Kerkelijke gebouwen

Naast de oudere kerken telt de gemeente Breda enkele opmerkelijke kerkgebouwen uit de periode 1850-1940. Aan de St. Janstraat staat de St. Antoniuskerk, in 1837 in Waterstaatstijl naar ontwerp van P. Huysers opgetrokken. De kerk heeft een Neobarok interieur. In dezelfde bouwtrant werd op het begijnhof aan de St. Catharinastraat de St. Catharinakapel gebouwd (1834), terwijl twee jaar later aan de Waterstraat de oude schuilkerk een nieuwe gevel in Waterstaatsstijl ontving (stadsarchitect A.F.J. Kuypers). De N.H. kerk (Johanneskerk), Dreef 5 te Princenhage, werd in 1819 in Waterstaatsstijl opgetrokken door N. Plomp. In 1901 werd aan de Baronielaan de H.Hartkerk naar ontwerp van P.J. van Genk gebouwd, en volgens oorspronkelijk ontwerp in 1928 met transept en apsis uitgebreid. De gevel valt op door een rijke toepassing van natuursteen en de a-symmetrische opzet met een toren aan de noordzijde.
In Ginneken staat de St. Laurentiuskerk, met rijzige vieringstoren met hoekpinakels, gebouwd in 1902 naar een ontwerp van J. Cuypers en J. Stuyt. De kerk is gelegen aan een voorplein, waaraan in dezelfde tijd een kloosterhuis met scholencomplex werd gebouwd (Huis St. Frans), heden in gebruik als patronaatsgebouw voor verenigingsleven. De pastorie, in Delftse School-stijl, werd na de oorlog door J. de Lint ontworpen. Het klooster aan de Ginnekenweg 335 is een voorbeeld van baksteeneclecticisme uit de late 19e eeuw.
De St. Annakerk, Haagweg 1, werd in 1904-1905 door het architectenduo J. Cuypers en J. Stuyt getekend. Het gebouw heeft een kleine achtkantige toren met open houten spits en is inwendig zeer gaaf bewaard gebleven. Dit geldt ook voor het interieur van de pastorie. Het kloosterhuis aan de Haagweg 21 is een karakterstiek geheel.
Drie kerken uit het Interbellum zijn van de hand van de Roosendaalse architect Jac. Hurks. De Pastoor van Arskerk aan de Liesboslaan dateert uit 1929. De baksteenarchitectuur vertoont expressionistische en kubistische elementen, terwijl het interieur doet denken aan het werk van Dom P. Bellot. De Mariakerk aan de Overakkerstraat is gebouwd naar het voorbeeld van de Deense zaalkerken. De baksteenarchitectuur is beïnvloed door de Amsterdamse School. De derde kerk van Hurks, ontworpen in 1939 i.s.m. W.F. Bunnik, is de in Kropholleriaanse stijl uitgevoerde kerk van Effen. Deur en vensterpartijen zijn afgezet met natuurstenen blokken, terwijl de totale massa van het gebouw, tezamen met de aangebouwde pastorie, een rijke variatie aan bouwvolumes en dakpartijen te zien geeft. Vermeldenswaard zijn verder de Christus Koningkerk te Belcrum, ontworpen door J. Berben in 1930, met stijlelementen van de Amsterdamse School en de uitzonderlijke centraalbouw van de Sacramentskerk aan de Zandberglaan door J. van Dongen (1927-28).
J. Lijdsman bouwde in 1902-1904 het kloosterhuis met kapel voor de zusters (Liefdesgesticht) aan de Nieuwstraat 27. Aan de Generaal Maczekstraat 51 bevindt zich een massaal klooster dat opvalt door de Romaniserende bouwtrant. Aan de Ulvenhoutselaan 19 bleef de ziekenhuiskapel gaaf bewaard. Kloosterplein 6 is de gevel van het voormalige Gereformeerde Burgerweeshuis, in 1887 in Eclectische stijl door P. van de Erve ontworpen.

7.6. Buitenhuizen

Rond de stad is een aantal negentiende-eeuwse landhuizen gebouwd, die heden voor een deel binnen de stadsbebouwing liggen. Een aantal van deze huizen vertoont een zelfde architectonische opzet. Het uiterlijk wordt bepaald door de witgepleisterde gevel van vijf traveeën, met de deurpartij in de middenrisaliet. Deze symmetrische gevels treffen we onder meer aan in Franklin Rooseveltlaan 4 uit ca. 1850, aan het huis 'Mertersem' aan de rand van de dorpskern van Princenhage (1848-1852) en aan Ulvenhoutselaan 2-4. Nog vrijliggend in het landschap zijn huis 'Lindenborg', Sprundelsebaan 47-49, uit ca. 1850 en het huis 'Hazard', Rithsestraat 146, ca. 1850. De gevels van deze panden vertonen een getekend rusticamotief. Bij de panden staat vaak een koetshuis.

7.7. Militaire werken

Van de vier militaire terreinen die Breda telt is dat van de Koninklijke Militaire Academie het oudste. Was het dertiendeeeuwse kasteelterrein vóór de bouw van het renaissance-kasteel (ca. 1530, zuidvleugel 1686, sterk gerestaureerd in 1988-

1990) van graaf Hendrik III een echte militaire basis met woon- en verblijfplaats voor de heer van Breda, na 1530 werd het een lusthof met een krans van militaire gebouwen en voorzieningen. Deze gebouwen lagen beschut achter de nieuwe vestingwerken met kazematten, ravelijnen, bolwerken en grachten, die de geslechte stadsmuur vervingen. Na de herbestemming in 1826 tot K.M.A. bleef het kasteelterein een van de stad afgesloten complex. De gracht rond het kasteel werd gedempt en sportvelden en een parade-terrein werden aangelegd. In 1901 nam de academie het in 1867 op het grasveld naast de Cingelstraat gebouwde H.B.S.-gebouw (gebouw K) in gebruik. Aan vooroorlogse gebouwen ten behoeve van de academie resteren op het terrein het wapenarsenaal (1836, gebouw C) en vele lespaviljoens, grotendeels daterende uit de periode 1938-1942 (waaronder gebouw D, Prins Willem I-paviljoen, 1938-1941) en 1964. De manegegebouwen werden in 1962-1963 gesloopt en vervangen door de 'cadettenflat', het Prins Bernhardpaviljoen.
De Seeligkazerne aan de Fellenoordstraat staat op een terrein dat reeds in de vroege zeventiende eeuw als excercitieterrein in gebruik werd genomen. Op het hoofdterrein staan het Klein Arsenaal uit 1640 (vernieuwd 1836) en het Groot Arsenaal uit 1771. In 1890 worden verschillende gebouwen toegevoegd: een rijtje woonhuizen voor onderofficieren langs de Mark (de z.g. 'Witte Huisjes'), een cantinegebouw, een kruithuis en lesgebouwen. Bijzonder is het in 1930 gebouwde administratiegebouw met paardenwacht en paarden-ziekenstal. Voor het garnizoen is hier ook een paardestal met hooi- en stromagazijn gebouwd. In de periode 1938-1942 is de kazerne langs de Fellenoordstraat belangrijk uitgebreid.
De huidige Chassékazerne aan de Chassésingel en het Kloosterplein staat op grond die al sinds eeuwen een militaire bestemming heeft. Bij het excercitieterrein behoorden tot voor kort ook het voormalige klooster St. Catharinadal, in 1813-1814 herbestemd tot kazerne, en de Lange Stallen (1765, in 1868 met een verdieping verhoogd, 1984 herbestemd). In 1896-1899 werd de kazerne naar een plan Ingenieur der Genie Kapitein W. Cool voor de huisvesting van twee bataljons infanterie uitgebreid met een nieuw hoofdgebouw (gebouw H), uitgevoerd in neo-renaissance-stijl, waarvoor een appelplaats ligt. De overige gebouwen (A en B: infanterie rollend materieel en excercitieloods, Q: kantine, F: ziekenboeg), merendeels in eclectische stijl en daterend uit dezelfde jaren, liggen alle langs een hoofdstraat, die naar het plein leidt. Er is dus geen sprake van gebundelde paviljoenbouw, zoals bij de latere Trip van Zoudtlandtkazerne, maar eerder van een lintbebouwde structuur. In het begin van de jaren 1930 is de kazerne aan de Vierwindenstraat fors uitgebreid met nieuwe legerings- en lesgebouwen (gebouwen C, E, G en S). De voormalige kapel, gebouw G, werd later ingericht tot eetzaal. Van met name het hoofdgebouw is het interieur door latere moderniseringen versoberd.
De Trip van Zoudtlandtkazerne is een cavaleriekazerne in Overgangsstijl uit 1910 en 1912-1914, die op grond van de gemeente Teteringen werd gebouwd. De aanleg heeft een voor de vroeg twintigste-eeuwse kazernebouw kenmerkende rechthoekige plattegrond met centrale appèlplaats, waaraan twee hoofdgebouwen (gebouw A en B), terwijl de overige gebouwen, een twaalftal paviljoens, aan diverse straten achter de hoofdgebouwen staan. In 1922-1924 is het complex met een vijftal in stijl aangepaste gebouwen uitgebreid. Ook het hekwerk dat het terrein omgrenst is van belang. De gebouwen, oorspronkelijk bestemd voor twee escadrons Huzaren, zijn vrijwel geheel in oorspronkelijke staat, zij het dat de voormalige paardestallen tot kantine zijn verbouwd, en het interieur van de hoofdgebouwen is gemoderniseerd.

7.8. Infrastructurele en waterstaatkundige werken

Breda telt twee watertorens. De oudste dateert uit 1896, staat aan de Wilhelminasingel, is herbestemd tot kantoorpand en werd gebouwd in Neorenaissancestijl naar ontwerp van J. Schotel. Speelhuislaan 158, een watertoren met stijlelementen van de Amsterdamse School, werd in 1934 gebouwd onder architectuur van P.A.H. Hornix. Tegen het betonskelet zijn expressieve bakstenen gevels gemetseld.
Aan de Ulvenhoutselaan 85 bevindt zich de laat 19e-eeuwse voormalige gasfabriek van Ulvenhout.
De Willemsbrug (ontwerp Openbare Werken) werd gebouwd in 1939-1940 en is voorzien van rijk uitgevoerde smeedijzeren hekwerken. In 1912 werd de Wilhelminabrug geheel herbouwd. De hekwerken, met invloeden van Art-Nouveau, werden vervaardigd door of gemaakt naar voorbeelden van de Fa. Braat te Delft.
Over de Mark bij de G. v.d. Plaatstraat ligt de Hirdesbrug, een vroeg voorbeeld van betonnen bruggenbouw uit 1905. Bijzonder is dat het brugdek is opgehangen aan de betonnen brugleuningen, die tevens functioneren als vollewandliggers.

7.9. Artefacten

Het Nassaumonument, dat staat opgesteld bij de noordelijke ingang van het Valkenberg, werd in 1904 door P.J.H. Cuypers ontworpen, ter herrdenking van de komst van de Nassaus naar Breda in 1405. In 1905 werd het door Koningin Wilhelmina onthuld. Het monument is gelegen in de as van de Willemstraat en opgesteld op een kunstmatige heuvel. De Wil-

helminafontein werd in 1897 door de beeldhouwer-architect A. Gips ontworpen en een jaar later door de Koningin op de Markt in werking gesteld. Na enkele jaren werd de fontein naar de Sophiastraat verplaatst.
Een aantal beeldhouwwerken staat in de stad opgesteld. De Turfschipper op het Stadserf werd in 1925 door G.J.W. Rueb gemaakt, het ruiterstandbeeld van Koning Stadhouder Willem III (1920-1921) op het Kasteelplein is van de hand van F. Dupuis. In 1898 werd de gedenknaald ter gelegenheid van de troonsbestijging van Wilhelmina onthuld (beeldhouwer A.N.T. Verlegh). Tot slot worden vermeld de buste van Generaal Van Ham in het hoekpand Van Coothstraat-Ginnekenstraat (1897, maker onbekend) en de twee plaquettes aangebracht op de hoekhuizen Mauritsstraat-Seeligsingel en Willemstraat-Delpratsingel, bestaande uit natuursteen en voorzien van afbeeldingen van de generaals Hendrik Gerard Seelig (1785-1846) en Isaak Paul Delprat (1793-1880).
Tot het straatmeubilair moet gerekend worden de natuurstenen memoriebank (door J.W. Hanrath) op het Stadserf, in 1937 aangeboden aan de gemeente door het Bredase verenigingsleven. Naast de kleine vijver van het Wilhelminapark staat een tweede bakstenen bank (door G. van Aalst), in 1930 aangeboden door een Comité van Huldiging aan notaris A.J.A. Verschraage bij diens tachtigste verjaardag.
In Ginneken staat naast de Hervormde Kerk het 'Citadelmonument', in 1874 door Koning Willem III onthuld ter nagedachtenis aan de verovering van de citadel van Antwerpen o.l.v. generaal David Hendrik baron Chassé. Het overeenkomstig de citadel vijfhoekige monument is deels opgetrokken uit oorspronkelijke stenen van dit vestingwerk.
De ingangspoort met twee natuurstenen zuilen en hekwerk van het huis 'Vrederust' aan de Overakkerstraat dateert uit de negentiende eeuw. Het hekwerk aan de ingang van het Valkenberg (Catharinastraat) dateert uit het einde van de negentiende eeuw. Ook de hekwerken van huis 'Trianon' aan de Baronielaan (A. van Spaandonck, 1910), het huis Wilhelminapark 21 (J. de Lint, ca. 1930), met elementen van Art-Déco, en de vele hekwerken van de huizen langs de Ginnekenweg, Baronielaan en Duivelsbruglaan zijn vermeldenswaard.

7.10 Groenelementen

Naast het Mastbosch en het Liesbos, beide aangelegd omstreeks 1550, heeft Breda het park Valkenberg, eveneens aangelegd in de zestiende eeuw. In de vroege negentiende eeuw werd het opnieuw aangelegd in Engelse landschapstijl, met vijver en slingerende paden. Het park ligt ten oosten van het kasteel van Breda en sluit aan op de Sophiabuurt, aangelegd volgens het Plan van Uitleg van ir. F.W. van Gendt. Het Wilhelminapark is eveneens in Engelse landschapstijl aangelegd, en wel omstreeks 1885-1890 naar ontwerp van L.A. Springer. Ook het Sonsbeeckpark is aangelegd op de gronden die vrijkwamen na het slechten van de wallen. Tot ca. 1930 was ter plaatse slechts een verwilderd stuk groen. Restanten van de stadsgracht werden in het ontwerp C.M. van Koolwijk opgenomen. Tussen 1933, toen in het park het zwembad 'Het Ei' werd geopend, en 1936 heette het Sportpark De Boeimeer. Park Sonsbeeck heeft een meer formele aanleg, evenals het Van Koolwijkpark (voorheen Brabantpark), dat ook uit de jaren 1930 dateert (ontwerp Van Koolwijk).
Naast genoemde groenvoorzieningen komen een groot aantal kleine bossages voor. De Trippelenberg (zuidwest Breda), het park rond het huis Wolfslaer en dat rondom kasteel Bouvigne (formele Franse tuin uit de tweede helft van de negentiende eeuw, Engelse landschapstuin uit ca. 1910) zijn in deze context vermeldenswaardig, alsmede het park-bosgebied rond het huis De Burgst in de Haagse Beemden.
Van belang is verder de straatbeplanting met een dubbele rij bomen langs de singels en een aantal straten uit het Plan tot Uitleg (1874), zoals de Nieuwe Haagdijk, begin Haagweg, Nieuwe Ginnekenstraat, Wilhelminastraat, Nieuwe Boschstraat, Sophiastraat, Mauritsstraat en Nassaustraat. Op het Graaf Engelbertplein, deel uitmakend van de Baronielaan, ligt een klein plantsoen met een viertal forse eiken.

8. Objectgegevens

Academiesingel

4;5
Dubbelwoonh.;Woonhuizen
Dubbelwoonh.;Woonhuizen

10
Fabrieksgebouw
Wijkgebouw Spoorbuurt
Marijnen, J.M.
1911-1912

16;16a;18a tm e
17;19a tm e
Woonhuizen
Benedenwoning;HAT-eenheden
ca. 1900

20
Woonhuis;Atalier
Woonhuis
Meer, A. van der
1908-1909

34
Woonhuis met onderdoorgang
Woonhuis met onderdoorgang
Poppel, J. van
ca. 1930

36;36a
Woonhuizen
Woonhuizen
ca. 1905
ca. 1890

40;40a
Woonhuizen
Woonhuizen
ca. 1890

46
Woonhuis
Woonhuis
Pas, A.H. van de
1893-1894

48;48a:50
49
Dubbelwoonh.;Woonhuizen
Dubbelwoonh.;Woonhuizen
ca. 1890

1
Woonhuis
Woonhuis
1887-1888

9
Woonhuis
Woonhuis
Marijnen, J.M.
1908-1909

25
Woonhuis
Woonhuis
ca. 1900

47
Opslagplaats;Pakhuis
Woningen
Pas, L. van de
1897-1898

Achter de Lange Stallen

32
Pakhuis
Pakhuis
ca. 1925

Achter Emer

9
Boerderij
Woonhuis-Atelier
ca. 1868-1882

Annastraat, St.

10;12
Biljardmakerij met woonhuis.
Kantoorpand;Café;Woonhuis.
1866

6
Café;Woning
Café;Woning
1866

7;7a
Winkel;Woonhuis
Winkel;Woonhuis
1878

17
Winkel;Woonhuis
Pand G.A.B.
Slechtriem, J
1890

19
Woonhuis;poort stadserf
Pand G.A.B.;poort stadserf
ca. 1936-1939

23;23a
Koetshuis
Woonhuis
Marijnen, J.M.
ca. 1890

Balfortstraat

14;14a
Woonhuizen
Woonhuizen
ca. 1900

80
Woonhuis
Woonhuis
Poppel, J.van
1941

43;43a
Woonhuizen
Woonhuizen
ca. 1910

Baronielaan

2;4
Dubbel woonhuis
Woonhuis;Winkel-woonhuis

6;8
Dubbel woonhuis
Dubbel woonhuis

10;12
Dubbel woonhuis
Dubbel woonhuis
ca. 1900

16;18
Dubbel woonhuis
Kantoorpanden
ca. 1889-1891